

2101

ਪ੍ਰਸੰਗ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગુજરાતી કામગીરી વિભાગ

અનુક્રમાંક ૨૫૦૩૨ કિંમત રૂ. ૨-૦૦

પ્રથનામ વિશાલદાસ

વર્ગિક ૨-૩

વર્ષ ૧ લું

નવચેતન પ્રકાશન પં.
નૂતન અથમાળા પુ. ૩ બ્લુ

પુસ્તક ૩ બ્લુ

રાજા વિરાજદેવ.

[પૂર્વાર્ધ]

લેખક

શ્રી ધનશંકર હી. ત્રિપાઠી

ન વ ચે ત ન સા હિ ત્ય મં દિ ર

૨૪૫૬ : ભ દ્ર : : અ મ દા વા દ

: પ્રકાશક :

પુરુષોત્તમ પૂ. પારેખ

નટવરલાલ લ. વોરા

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ

૨૪૫૬ ૨૬

ગ્રંથપ્રકાશક વિદ્યાપીઠ

આવૃત્તિ ૧ લી

ગ્રંથપ્રકાશક ગ્રંથાલય
મુદ્રણતો કૌપીરામીંગ સંગ્રહ [સર્વ હક સ્વાધિન]

કિંમત

પાકું પૂઠું રૂ. ૨-૦-૦

વાર્ષિક લવાબમ દેશમાં

પાકું પૂઠું રૂ. ૮ : પોસ્ટેજ અલગ.

: મુદ્રક :

મણિલાલ જગનલાલ શાહ

ધી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ

લીકાંટા રોડ, નોવેસ્ટી ટોકીઝની બાજુમાં - અમદાવાદ

નિવેદન

નૂતન ગ્રંથમાળાનું ત્રીજું પુસ્તક રાજા વિશ્વળદેવ ગુજરાતી વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. રાજા વિશ્વળદેવ એ ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યકાર શ્રી. ધનશંકર ત્રિપાઠીની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તૈયાર થયેલી સુંદર નવલકથા છે. આ નવલ એ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. પ્રથમ ભાગ પૂર્વાર્ધ આપની પાસે રજૂ થાય છે અને ઉત્તરાર્ધ તુરતમાં જ અહાર પડશે.

ઐતિહાસિક પ્રસંગોની ગૂંથણી ઘણી જ વિકટભરી હોઈ ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક નવલો ઘણી ઓછી રજૂ થાય છે. તેવા સમયે ઇતિહાસના અભ્યાસી શ્રી. ધનશંકરભાઈએ આ નવલ તૈયાર કરી તેનું પ્રકાશન અમને સોંપ્યું છે તે બદલ તેમના અમે આભારી છીએ.

અમારું આવતું પુસ્તક રાજા વિશ્વળદેવ ઉત્તરાર્ધ છે જે આપને સમયસર મળી જશે.

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર
૨૪૫૬ : બદ્ર : અમદાવાદ

લિ. સેવકો.
પુરુષોત્તમ પારેખ
નટવરલાલ વોરા
સંચાલકો

★ અમારા પ્રાણુવાન પુસ્તકો ★

રાજલક્ષ્મી	૪—૦	આજકાલ પુરુષોત્તમ પારેખ	૧—૮
પ્રયાણુ શ્રી. ઇંદ્ર વસાવડા	૩—૮	રાસરંજના જગુભાઈ રાવલ	૧—૮
ત્રણ હૈયાં કૃષ્ણલાલ શાહ કૃત	૨-૧૨	વાડીલાલ શાહ	
જીવનસાથી હું ગરશી સંપત	૨-૧૨	આનંદ બત્રીસી જદુરાય	
સોરવણાં વિનોદ ભટ્ટ	૨—૮	અધડિયા	૨—૦
કલાની સહચરી સોમાભાઈ	૨—૮	પ્રીતમની પ્યાસ 'દિવ્યાનંદ'	૧—૮
કુંદન બંકિમચંદ્ર	૩—૮	આશા મકનજી પરમાર	૧—૮
ચંદા ઇંદ્ર વસાવડા	૩—૦	મંદારમાલા કેશવ હ. શેઠ	૧—૪
અક્કલનાખાં 'ખેકાર'	૩—૦	જીવંતજીવાલા મનનિય લેખો	૧—૮
શ્રીદેવી બંકિમચંદ્ર	૩—૦	કવિવર ટાગોર કાંતિલાલ શાહ	૦-૧૨
આમીઝમ રામરાય મુનશી	૩—૮	ફદ્દિમા કાકી સ્વ. જગીરદાર	૧—૪
ધૈર્યનું ખૂન 'દિવ્યાનંદ'	૨-૧૨	રાસનલિની કેશવ હ. શેઠ	૧—૦
બહેન નિરુપમાદેવી	૪—૦	જળિની 'દિવ્યાનંદ'	૦—૮
ગંગાનાં નીર ઇંદ્ર વસાવડા	૩—૦	તરંગિણી રમણિક મહેતા	૦-૧૦
સુભગા સીતારામ શર્મા	૨-૧૨	પુણ્યકંથા મહાકવિ ન્હાનાલાલ	૧-૧૨
કલ્યાણને માર્ગે રમણિક દલાલ	૨—૪	(બાળકો માટે)	
સ્વાધ્યાય ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧-૧૨	કલમની પીછીથી ગીજુભાઈ	૦—૪
જીવન નિર્માણ 'ચિરંતન'	૨—૦	હરતાં ફરતાં સોમાભાઈ	૦—૪
નિર્માણ પ્રેમચંદ્રજી	૧—૪	કાસમચાહિસ હિંમતલાલ મર્યક	૦—૪
શોભા ઇંદ્ર વસાવડા	૨-૧૨	બોલિયોમત દિનેશ ઠાકોર	૦—૪
ઉમા પ્રહલાદજી	૧—૮	સુરભી ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	૦—૮
યોગી કાણુ 'દિવ્યાનંદ'	૧—૮	દહીંવડા મર્યક	૦—૬
અનુરાધા શરદબાણુ	૧-૧૨	ધરતીનો બાળમેજો ઇંદુભાઈ ભટ્ટ	૦—૬
દિગંત મોહિનિચંદ્ર	૧—૪	ચોખવટથી વાત કરજો શ્રી ઠાકોર	૨-૮
દત્તા શરદબાણુ	૧-૧૨	વેણુ કાકા તૈયાર થાય છે	
વલ્કલ જસવંત ઠાકર	૧—૪		
એકાકી નર્મદાશંકર શુક્લ	૧—૪		

: લખો :

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

નૂર્યો ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક નવલકથામાં તફાવત હોય છે. ઐતિહાસિક નવલકથા એટલે ઇતિહાસમાં કલ્પનાનું એવું તદ્દપ અને સમતોલ સંમિશ્રણ જેમાં ઇતિહાસનાં પાત્રોને અને પ્રસંગોને અન્યાય કરવામાં આવ્યો ન હોય અને વાર્તારસ અખંડ વહેતો રખાયો હોય.

‘રાજા વિશળદેવ’ આ પ્રકારની ઐતિહાસિક કથા છે.

રાજા વિશળદેવ ગુજરાતનો ખીજો વાઘેલ વંશીય રાજેન્દ્ર હતો. મહત્વાકાંક્ષી અને પરાક્રમી હતો? ધીર વીર અને બુદ્ધિમાન હતો. પ્રજા અને પ્રયુક્ત હતો. સર્વધર્મસહિષ્ણુ અને વિદ્વાનોનાં આદરમાન કરનાર હતો.

એના યશસ્વી પિતા વીરધવળ કરતાં ય સવાયા થવાની અને ગુજરાતના ચક્રવર્તી સમ્રાટો કરતાં ય શ્રેષ્ઠ ઠરવાની એને ઉરે તીવ્ર ઝંખના હતી.

સમાન શીલવ્યસનેષુ સમ્યક્ એ શ્લોક ચરણ અનુસાર એને ‘કાશ્મીરની રાજસક્તી’ મુલમયી મળી. એનો સમવયસ્ક મિત્ર નાજેશ્વર મળ્યો. ત્રણેય મહત્વાકાંક્ષીઓએ સ્વપ્ન ધડ્યાં. સ્વપ્નસિદ્ધિ અર્થે રાજસૂત્ર સંચાર કરવા નિર્ણય કર્યો અને એ માટે મનસા વાચા કર્મણા ઝૂઝ્યાં.

પણ 'તાજ પહેરનારના મસ્તકને અજ પો વહેલો હોય છે.' સામાન્ય માનવીની જીવનવાટ જો કષ્ટવિહોણી નથી તો એવા અસંખ્યોના સમુદાય પર રાજ કરનારની જીવનવાટ ક્યાંથી જુદા પ્રકારની હોઈ શકે ?

અટપટાં રાજકાળનાં પડ્યંત્રોમાં રાજ વિશળદેવને ખેલવા પડેલા સંત્રામનો શબ્દ-દેહ એટલે આ કથા.

એ સંત્રામના બ્યૂહોની રચનાના શબ્દ-રંગ એટલે આ કથા.

રાજ વિશળદેવની સ્વપ્ન-સિદ્ધિ અંગેની કારમી કસોટીનાં શબ્દ-ચિત્રો એટલે આ કથા.

પણ આ કથા અધૂરી છે. રાજ વિશળદેવના રાજ્યઅમલનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ આ કથામાં રજૂ કરી શકાય છે. પણ રસભર્યા પ્રસંગો હજી વાર્તા સ્વરૂપ લેવા ડોકિયાં કરી રહ્યા છે મજકુર પ્રસંગો વાળા બાકીના ભાગ વિષે ઈતર કથાઓ રચવાની ઉમેદ છે. શ્રી ઈશ્વરેવની ઈચ્છા હશે તો તે પૂરી થશે.

દરમ્યાન શ્રી નવચેતન સાહિત્ય મંદિરના પ્રકાશકો બાઈ પુરુષોત્તમદાસ અને બાઈ નટવરલાલ બન્નેનો હું આભાર માનું છું કે, કાગળોની કાલિદાસ મોંઘવારી અને સરકારના નિયમન અને કડક અંકુશના સમયમાં આ કથા પ્રકટ કરવાનું સાહસ તેમણે કર્યું છે.

મણિનગર, અમદાવાદ.

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

રાજા વિરાજોદેવ

[પૂર્વાર્ધ]

★ જાંદગીના વિમા માટે ★

લિટ્લમ પુણમી મુજી જાંદગીની વિમા સંસ્થા

[૧]

આરમ્ભો ચન્દ્રમા ?

સંવત ૧૨૬૨, શ્રાવણ માસ, શુકલ પક્ષ, દશમી તિથિ, રાત્રિના આઠનો શુભાર હતો. વાદળદળ ગજાંતાં હતાં. વીજળીઓ ચમકતી હતી. પૃથ્વીપટમાં યોગરદમ અધકાર જામ્યો હતો. વરસાદ તૂટી પડશે એવાં તમામ ચિહ્નો જણાતાં હતાં.

એવે સમયે ધવલગૃહ (અથવા ધોળકા)ના ભવ્ય અને વિશાળ રાજમહેલમાંથી બે જણ બહાર નિસર્યા. વીજળીના ચમકારામાં જણાયું કે, તે બે રાજકુમાર હતા. તેમણે મુખમલના રાજવંશી પોષાક પહેરેલા હતા. માથે સોનેરી કિનારના સાફા બાંધ્યા હતા. બન્ને લગભગ સરખી વયના પહેલી પચ્ચીસીની અંદરના નવલોદ્ધા હતા.

એ બેએ મહેલના યોગાનનો ઝાંપો વટાવી જરાક આગળ પગલાં ભર્યા કે, વીજળીનો એક લીસોટો વાદળાંમાંથી જમીન તરફ ધસી અલોપ થઈ ગયો. આગળ ચાલતા રાજકુમારને એ જોઈને સળવળાટ થયો.

“ વીજળ, આ તો હું ન સાખું ! ”

“ શું ન સાંખો, વીરમભાઈ ! શું મેં તમારું કાંઈ અપમાન કર્યું ? ”

“ તું અકલ્પનો ઓથમીર છે ! તારી વાત ક્યાં છે ? ”

પુનઃ વીજળીનો ચમકાર થયો અને પોતાનું વાક્ય અધૂરું

રાખી, કમ્બરમાંથી તલવાર કાઢી, એ રાજકુમારે કૂદકો મારી હાથવતી તલવારનો ધા કર્યો.

“આહ્! એ શું કરો છો?” બીજા રાજકુમારે પૂછ્યું.

“એટલું નથી સમજતો?” પહેલા રાજકુમારે તેને ઠપકો આપતી ઢમે સવાલ કર્યો: “વીજળીને હું બસ મારી જ નાખવાનો!”

“વીજળી કઈ વળી? અહીં તો કાઈ ઊભેલું દેખાતું નથી!”

“આકાશમાંની વીજળી! એહ્-આ...” ફરીથી વીજળીનો અમકાર થયો. તેના પર તલવાર વીંઝી જોરથી ધા કરવા જતાં તેણે પોતાના કાપડોનું કારણ સમજાવ્યું.

“હં. હં. તમે કેમ કૂદા એ હવે સમજાવું! વાહ અકલ!” બીજો રાજકુમાર ખડખડાટ હસવા મંડ્યો.

એના હસવા પર ધ્યાન ન આપતાં પહેલા રાજકુમારે તો વીજઅમકારાઓ પર અનેક નિર્ધાર્ક ધા કરવા ચાલુ રાખ્યા અને અનેક વાર ફાવટ ન આવતાં ક્રોધ અને નિરાશાથી હોઠ કરડ્યા.

“વીરમજાઈ, હું એમ પૂછું છું કે, વીજળીનો ગુનો શો છે કે, આમ તેના પર તમારે ધા કરવા પડે છે?”

“ગુનો?!” ‘ઊગતા શત્રુનો મૂળમાંથી નાશ કરી નાંખવો.’ એવું ગુરુરાજ સોમેશ્વર પડિતે કાલે કહ્યું હતું તે બૂલી ગયો?...”

“હં. વીજળી, ઊગતો શત્રુ!!.....”

“આકાશમાંથી સરસર કરતી આવીને વીજળી અચિંતી મારા મસ્તકે પડે અને મારો નાશ કરી નાંખે એ શુ ખાવલાની માફક મારે સાંખવું રહ્યું? નહીં, નહીં, મારો નાશ તે કરે તે પહેલાં મારે જ જ્ઞા માટે તેના બાર ન વગાડવા?!”

“બડા વીજબહાદુર! ચાલો, ચાલો, હવે ઝટ જઈએ-નહીંતર વરસાદ તૂટી પડશે!”

“મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા વિના તો ન આવું.”

એક નહીં—એ નહીં—અનેક એવા ચમકારાઓ થયા કર્યા અને અનેક વાર વીરમહેવે તલવારના બ્યથા ધ્યા કર્યા.

એ સમયના ગુજરાતના મહામંડલેશ્વર રાણા વીરધવલનાં આ બે રત્નો. વીજળહાદુરનું નામ વીરમહેવ. બીજાનું નામ વીશળદેવ. બન્નેની પ્રકૃતિમાં આસ્માનજમીનનો ફેર. પ્રતીતિ વીજળીનો. પ્રસંગ. તલવારથી વીજળી વીંધવા મથનારને કેવો કહેવો? એની બુદ્ધિનું માપ એથી અંકાતું હતું!

વીજળીને મારી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર તેમાં ક્યારે સફળ થાત એ તો પરમાત્મા જાણે; પણ વીશળદેવને વીરમહેવનું આ બુદ્ધિપ્રદર્શન ન ગમ્યું. તેને કેવી રીતે હવે અટકાવવો એનો વિચાર વીશળદેવ મનમાં ને મનમાં કરતો રહ્યો; એટલામાં વીરમહેવ અંધારામાં પટકાર્ષ પડ્યો!

“જોયું, અવિચારીપણે હામ બીડનારની આ દશા થાય!” વીશળદેવે તેની પાસે ધસી જઈ તેને ઉઠાડવા યત્ન કરતાં કહ્યું: “પગમાં ક્યાંયે વાગ્યું તો નથી ને?”

“વાગે શું વળી?”

“એકાદ પથ્થર!—”

“વાગ્યો, વાગ્યો હવે! મને જો પથ્થર વાગે ને તો તેના સત્તર ટુકડા કરી નાંખું! એવા પથ્થર તે મારી આગાળ કાણુ માત્ર?”

“આ તમારી યજ્ઞાર્ષ મને નથી ગમતો!”

“તો પડતી મૂક એ વાત! અને પડ તારે રસ્તે, સમજ્યો?”

“તમે નથી આવતા?”

“ના. હું જાણું છું ને? મારે ને તારે આરમો ચન્દ્રમા જ છે!”

“હી...ઈ...ક!” એમ કહી વીશળદેવ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મૂશળધાર ઝાપટું તેજ વખતે પડ્યું.

બીજા દિવસે, આવણી એકાદશીને દિવસે ધોળકા નગરીની સીમમાં મોટો મેળો ભરાયો. પ્રતિવર્ષ એ મોટું પર્વ ગણાતું. દૂર દૂરથી લોક ત્યાં આવતા અને દાનધર્મ-દેવદર્શન વગેરે કરી પોતાનું પરલોકહિત સાધતા.

એક વિશાળ વૃક્ષ એ સીમમાં બીજાં વૃક્ષોથી અલગ રીતે જૂકી રહ્યું હતું. આ વૃક્ષ આગળ ખૂબ લોકસંખ્યાનો જમાવ થયો હતો. એ વૃક્ષનો મહિમા એ દિવસે દર સાલ વધી જતો. ધાર્મિક જનવૃંદ યથાશક્તિ તેની નીચે ૧૦૮ વસ્તુઓ મૂકે. કાંઈ સોપારી મૂકે; કાંઈ ફળ મૂકે; દમડા મૂકે; અથવા કાંઈ સુવર્ણમુદ્રાઓ કે હીરા, મોતી, રત્ન જે કાંઈ પોતાને દેવદીધેલ સંપત્તિ હોય તે મુજબ દેવસેવા તરીકે તે ઝાડ નીચે મૂકે.

ખેમચંદ નામે એક વણિક એ સમયે ધોળકા નગરીમાં પેસાદાર આસામી ગણાતો. આજ તે વૃક્ષપૂજા કરવા પોતાનાં સગાંસહોદરો સાથે ભારે ઠાઠમાઠથી આવ્યો છે. વૃક્ષ પાસે એક પૂજારી મહારાજ બેઠેલા છે. તે સર્વને યથાવિધિ પૂજા કરાવે છે. ખેમચંદની પૂજા લગભગ પૂરી થવા આવી છે. હવે ફક્ત તેને ૧૦૮ વસ્તુઓ મૂકવાની બાકી રહી છે. એ થું મૂકશે, એ જાણવાની જાણાસા ચોગરદમ એકઠાં થયેલાંને થઈ રહી છે. તેવામાં લોકના ટોળામાંથી ખૂમ પડી: “દૂર હટો, દૂર હટો, મહારાજકુમાર વીરમદેવને પૂજા માટે માગ આપો.”

સૌ ચમક્યા વીરમદેવ કેવી પ્રકૃતિના હતો, એ જેમ આ કથાના વાચકોગ! વાજળના પ્રસંગથી જાણ્યું છે, તેમ આખી ધોળકા નગરી નાણુડી. વીરમનું નામ સાબળતાં, આળકને ધવરાવતી માતાઓ આળકને કેડે લઈ સફાળી દૂર ખસી જતી; નિર્દોષ આનંદ અને મોજ કરનારાઓનાં અંતઃકરણમાં ધ્રાશ્વકા પડતા. સૌનાં સર્વ કામ થતી જતાં. આ પ્રસંગે પણ તેમજ બન્યું. લોકો એકદમ દૂર હટી ગયા. ઝાડ આગળ જવાના માર્ગની વચમાં એક છોકરું સરખું પણ રહ્યું

નહીં. વીરમહેવનું નામ સાંભળતાં વણિક ખેમચંદ પણુ ઝટ ઝાડ આગળથી આધો ખસી ગયો.

રાજકુમારની સવારી પૂજા કરવા ઝાડ પાસે પધારી.

“ આવો, નોધારાના આધાર, ધવલનગરીના ભાવી ધણી, પ્રભુપૂજનનો લઢાવ લેવા પધારો. ” એમ અર્ધહસિત મુખથી બોલતો પૂજારી વીરમહેવને આવકાર આપવા આગળ ધસ્યો.

વીરમ પોતાની સ્તુતિથી જરાક હસ્યો; આસપાસ નજર કરવા લાગ્યો. જોટજોટલા પર એની નજર પડી તે તમામે ઝૂકી ઝૂકીને એને નમન કર્યું.

“ ઝોહો ! ઠીક મેદની ભરાઈ છે ! ” એમ સહજ ટીકા કરી રાજકુમારે પૂજારીને કહ્યું : “ મને કાંઈ ઉતાવળ નથી. તમે જેને પૂજા કરાવતા હો તેને પૂજા કરાવવી ચાલુ રાખો. ”

વણિક ખેમચંદના હૃદયમાં પૂજારીની માફક જ આ ઉદ્દગારો સાંભળતાં કંઈક ટાઢક થઈ. રાજકુમારને સારું લગાડવાને જરાક આગળ આવીને તે બોલ્યો : “ બાપુ, બીજા કોઈની પૂજા હવે બાકી નથી. હું આ તો જરા મારા તરફની પૂજાનો વિધિ બાકી રહેલો છે; પણ એ પછીથી થશે. આપ પહેલાં પૂજા કરી લો. ”

“ એ કાણુ છે ? ” વીરમે પૂજારીને પૂછ્યું.

“ પ્રતિષ્ઠાવાન વણિક મહાજન છે, કૃપાળુ ! એમનું નામ ખેમચંદ શેઠ. ”

“ એમ ? માણસ વિવેકી લાગે છે. વારૂ; આપણું પૂજનકાર્ય શરૂ કરો. ”

કીમતી વસ્ત્રની જાજમ ઝાડ નીચે બિછાવી દેવાઈ અને વીરમહેવને પૂજારીએ પૂજા કરાવવા માંડી. સૌ લોક કૌતૂહલથી એ પૂજા

નેઈ રહ્યા. વસ્તુઓ મૂકવાની વેળા થઈ. વીરમહેવે ૧૦૮ દમડા જાડ નીચે મૂક્યા.

“ ખેમચંદ શેઠ, તમે પણ માંદા માંદાથી અત્તર ધડી જ તમારી વસ્તુઓ મેલી દો ને ? ” પૂજારીએ રાજકુમાર અને ખેમચંદને વધારે સારો મેળ સાધી આપવા નિખાલસ દિલથી કહ્યું: “ કેમ, દયાનિધિ ! આપને એમાં કાંઈ વાંધો નથી ને ? ફક્ત એ શેઠજીનો એટલો જ વિધિ બાકી રહ્યો છે. ”

“ હા. બલે એમની વસ્તુઓ એ મૂકે. મને એમાં શો વાંધો હોય ? ” વીરમહેવે કહ્યું. વણિક આગળ આવ્યો અને પોતાની કેડે ખોસેલી મોતીમઢેલ મુખમલની કાથળી છોડીને તેમાંથી તેણે ૧૦૮ મોતી ગણીને જાડ નીચે મૂક્યાં.

“ કલ્યાણું ભવતુ ! શુભં ભ—વ—”

“ સખૂર ! ” વીરમહેવ એકદમ ઊભો થઈ ત્રાડી ઊઠ્યો અને વણિકના મોં સરસું પોતાનું મોં લઈ જઈને બોલ્યો: “ તને શરમ નથી આવતી ? ડોકરા !—”

“ બાપુ, શા માટે એમ કહો છો ? હું તો તમારો મ્રજાજન છું. ”

“ માટે જ હું તને ધિક્કારું છું. ખેશરમી વાણિયા ! ”

“ પણ.....”

“ પણ શું ? આ મોતી મૂકતાં તને બિલકુલ લાજ ન આવી ? મારા કરતાં શું તું વધી જાય ? મેં દમડા મૂક્યા અને તું મોતી મૂકનાર કોણ ? ”

વીરમહેવના ક્રોધનું કારણ આસપાસના સૌને હવે સમજાયું. જરૂર ખેમચંદનું આવી બન્યું, એવી દહેશત સૌના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ.

“મહારાજ...મહારાજ...શાન્ત થાઓ.” પૂજારી વિનતિ કરવા લાગ્યો.

“શાન્ત થાઈ? નહીં. મારી પ્રજામાંના કોઈ જ માણસ અપમાન ન કરી શકે. એણે મોતી મૂક્યાં જ કેમ?”

“મહારાજ, એમાં આપના અપમાનનો મુદ્દલ હેતુ ન હતો.” વણિકે થરથરતાં થરથરતાં જવાબ દીધો.

“જુદા! પાછા! તારું મોત આવ્યું સમજ!” એમ કહી વીરમદેવે મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી.

આસપાસ તેના સામંતો ઊભા હતા. એમણે “હાં, હાં, બાપુ, એમ ન કરો.” એમ કહેતાં કહેતાં એને રોકવા માંડ્યો; પણ કોધથી ધૂંધવાંયલો એ શેનો રોકાય?

વીરમ અને તેના સામંતોની રકઝક દરમ્યાન ચતુર વણિક, લાગ સાધી, જીવ બચાવવા ગીરદીમાં ધૂસ્યો અને ધોતીઆની છટી જતી કાછડીપાટલી સંભાળતો, નસાય તેમ નાસવા માંડ્યો. એને નાસતો જોઈ કુમાર એની પૂઠે દોડ્યો. હાહાકાર મચી રહ્યો.

દાનશીલ વણિક પર ધર્મ કરતાં ધાડ આવી. બોળાભાવથી પોતાની શક્તિ મુજબ દાન કરનાર એક પ્રજાજન પર અકારણ રૂઠેલો આ રાજવંશી જીવાન, વૃદ્ધ વણિકને મારી નાંખે. એવો કટોકટ સમય ઊભો થયો.

એક હરણની પૂઠે જેમ એક વિકાળ વાઘ પડે, એક જિંદગી પાછળ જેમ એક રાની ગિલાડો ધસે અને એક તેતર પર શકરો બાજ ચિલકડપ લગાવવા મથે, તેમ વણિક ખેમચંદની પાછળ વીરમદેવ રાજકુમાર ધોળકાની સોમમાં ખુદલી તલવારે દોડતો હતો અને તે એની પાછળ વીરમદેવના સામંતો અને ખીજા લોકો કુતૂહલ-વૃત્તિને ખાતર પડ્યા હતા.

વણિક નાસતો નાસતો નગરના દરવાજામાં પેઠો અને છુપાઈ જવા માટે કાંઈ અનુકૂળ સ્થળ શોધવા લાગ્યો. થોડેક દૂર એક જૈન દહેરું તેના જોવામાં આવ્યું. તે જોતાં જ એને અચાનક કાંઈક વાતનું સ્મરણ થયું; તેથી આ બચાવેલા જવસટોસટ સંજોગમાંથી બચવા સમયસૂચકતા વાપરીને તે દહેરામાં ઘૂસ્યો અને કમાડ પાછળ છુપાઈ ગયો. એ દહેરામાં તે વખતે ધણીઓની અવરજવર થતી હતી. એક જૈન સાધુની નજર તેના પર પડી. વણિક ખૂબ હાંફતો હતો. તેને એ સ્થિતિમાં અને વળી કમાડ પાછળ છુપાયેલો જોઈ સાધુએ પૂછયું: “શું છે? કેમ ગભરાયેલા દેખાઓ છો? બારણા પાછળ શા માટે સંતાઈ ગયા?”

ત્રુટક ત્રુટક વાક્યોમાં વણિકે હાંફતાં હાંફતાં જવાબ દીધો: “કુમાર વીરમ ઉઘાડી તવવારે મારી પાછળ પડ્યો છે. એ જરૂર મને મારી નાંખશે; માટે અહીં છુપાયો છું.”

“કાણુ કુમાર વીરમ? એ ધણો ઉદ્ધત છે. વીરાળદેવ એવું ન કરે—”

“અરે, સાંભળો, સાંભળો,” વણિકે કહ્યું: “એની ખૂબો સંભળાય છે? સાધુ મહારાજ! રાણાજીના પ્રતિબંધનો હુકમ એને યાદ દેવરાવી અહીંથી આવી કાઢો. હું તમારો ઉપકાર નહીં ભૂલું.”

સાધુને કાંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો: “હા, તમે ઠીક યાદ દેવરાવી. હું તમને બચાવીશ પણ એમાં કાંઈ ઉપકાર જેવું નથી.”

તે સાધુ દહેરાના પગથીયાં ઊતરવા લાગ્યો. એણે જોયું કે—વીરમદેવ ધૂંવાંપૂંવાં થઈને દહેરામાંથી બહાર નીકળતા જૈનોને કહેતો હતો કે—“એમચંદને બહાર કાઢો; નહીંતર હું અહીં જોયા જેવું કરીશ.”

સાધુ સક્રમ પગલે તેની પાસે ગયો અને બોલ્યો: “જૈન

ધર્મના મહામંત્રીશ્વર વસ્તુપાળના અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમાનતાથી જોનાર ન્યાયી રાણા વીરધવળના અમલમાં આ દેરાસર આગળ ધાંધલ મચાવનાર તું કેાણુ છે? અને શા માટે આ બધા લોકોને અહીં એકઠા કરી રહ્યો છે?”

“ મને પૂછવાનો અધિકાર ન હોય એવાઓને હું જવાબ દેતો નથી. ”

“ લકંગાઓને સારે માર્ગે જવાની શિખામણુ દેવાનો અધિકાર એક બાળકને પણ હોય છે—”

“ ચૂપ ! નહીંતર ?—”

“ નહીંતર શું ? કુમાર વીરમ, તારા પિતાજીનો હુકમ બૂલી ગયો કે શું ? જોન દેરાસરમાં તારે પગ મૂકવો નહીં; તેમાંના કાંઈને હેરાન કરવાં નહીં અને તેની નજદીકમાં જરાકે ધાંધલ કરવું નહીં, એવો તને ચોખ્ખો હુકમ કરવામાં આવેલો છે. આખું ગુજરાત એ જાણે છે. માટે છાનોમાનો અહીંથી ચાલ્યો જ, સમજ્યો ? ”

સાધુએ સુણાવેલો હુકમ સાચો હતો. વીરમને જોઈને સાથે અણબનાવ રહેતો; તેથી રાણા વીરધવળે તેને ઢેટલાક વખતથી ઉપર મુજબ ખુદી આજ્ઞા કરી હતી અને તેનું ઉલ્લંઘન થશે તો સામાન્ય પ્રજાની માફક જ વીરમનો ઇન્સાફ કરીને સખ્ત સજા કરવામાં આવશે, એવી ચેતવણી આપેલી હતી. આ હુકમની યાદ જ્યાં વીરમને અપાઈ કે તે ઢીલો પડી ગયો. સહેજ ધીરા સ્વરે તેણે જવાબ દીધો: “ હું કાંઈ ધાંધલ કરવા અહીં આવ્યો નથી. જેણે માફ અપમાન કર્યું છે તેને આ દહેરામાંથી બહાર કાઢો એટલે બસ. ”

“ એ તો બહાર નહીં આવે. ”

“ તો હું અહીંથી એક ડગલું પણ ખસીશ નહીં. આ બેડો

અહીં પગથીઆ ઉપર ! જોઈ' છું કે-ક્યાં સુધી તે અંદર જરાઈ રહે છે ? ” આમ કહીને તે પગથીઆ ઉપર ખેડો.

જૈન સાધુના દિલમાં ગૂંચવણ ઊભી થઈ. વણિકને અચાવવાની તેને તીવ્ર ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી. વીરમને તેના પિતાના હુકમની યાદ આપતાં તે ચાલ્યો જશે, એમ સાધુનું માનવું હતું; પણ એ તો અડો જમાવીને ખેડો ! હવે વણિકને શી રીતે અચાવાય ? સાધુને એક યુક્તિ સૂઝી. તેથી તે પાછો દેરાસરની અંદર ગયો; અને વણિકને હિમ્મત આપતાં તેણે કહ્યું : “ કુમાર પગથીઆ પર ખેસી રહ્યો છે; માટે આવો મારી સાથે; હું તમને પાછલે બારણેથી બહાર જવાની ગોઠવણ કરી આપું છું; પણ અહીંથી નીકળીને પરબાર્યાં રાજદરબારમાં પહોંચજો અને રાણાને તમારી આફતનું નિવેદન કરી દેજો. ”

“ વણિક તેની સાથે ગયો. સાધુએ તેને દહેરાને બીજે બારણેથી બહાર કાઢ્યો. વણિકે તેનો ઉપકાર માનીને આધુંપાછું જોયા વિના જ દરબારગૃહ તરફ દોડ મૂકી.

તે દહેરાથી જરાક દૂર ગયો કે, પાછળથી તેને કોલાહલ સંભળાયો. પાછું વાળીને જોતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે-કાળ સરીખો તેનો દુશ્મન કુમાર વીરમ તેની પાછળ દોડ્યો આવતો હતો. ખૂબ બળ વાપરીને વણિકે દોડવા માંડ્યું. દરબારગૃહની લગભગ તે પહોંચ્યો એટલામાં એક ગલીમાંથી નીકળતા બે યુવકોમાંના એકની સાથે તે અથડાઈ પડ્યો !

“ જરાક તો જો, ભાઈ ! ધોળે દહાડે પણ આમ કેમ ? ” જેની સાથે તે અથડાયો હતો તેણે તેને પ્રશ્નો કર્યા.

“ ભૂલ થઈ, ભાઈ ! ” તેણે જવાબ વાળ્યો.

એટલામાં બીજા યુવકની નજર, વણિકની પાછળ ધસ્યા આવતા

વીરમ તરફ પડી. તે ખોલી બેઠ્યો: “આ શું? વીરમભાઈએ આત-
તાયી જેવું રૂપ કેમ ધારણ કર્યું છે?” તેણે વણિક તરફ દષ્ટિપાત કર્યો.

વણિક તે યુવકને ક્યારનોયે ઓળખી ગયો હતો. તેની પાસે
જઈ જમીન પર બેસી જઈ તેના પગ ઝાલી તેણે કહ્યું: “વીશળકુમાર!
મને ઓળખાવો. તમારા ભાઈ મને મારી નાંખવા દોડતા આવે છે!”

“નાગેશ્વર!” સાથેના યુવકને સંબોધીને વીશળદેવે કહ્યું: “આ
શરણાંગતને સંભાળ. દરમ્યાન હું એ દુર્વાસા-સ્વરૂપને શાન્ત પાડવા
કેશિષ કરું છું.”

વીશળદેવના બેડીદારે વણિકનો હાથ ઝાલ્યો; તેને ઉઠાડ્યો;
અને પોતાની આંખમાં બોલો રાખી, પોતાનો એક હાથ પોતાની
કમ્બર પરની તલવાર પર રાખ્યો.

વીરમ ધસતો ધસતો તેઓ કને આવ્યો કે તરત જ વીશળદેવે
તેનું તલવારવાળું કાંડું પકડીને કહ્યું: “ભાઈ, આ તે કાંઈ તમારી
ક્ષત્રિવટ છે? એક રાજકુમાર થઈને વૃદ્ધ પ્રજનજનને સંતાપવા
તમારાથી દોડાય ખરું કે?”

“વળી પાછો તું મારા કામમાં આડે આવ્યો? ચાલ, હટી જ
એક આંખએ. આજ તો હું આ વાણિયાનો શિરચ્છેદ કર્યા વિના
રહેવાનો નથી.” આમ કહીને વીરમે વીશળને ધક્કો માર્યો; પણ તે
એવો મક્કમ પગલે બોલો હતો કે, એક તસુમાર પણ હકચો નહીં;
તેમજ તેણે તેનું કાંડું છોડ્યું નહીં.

વીશળદેવે કહ્યું: “એક વાણિયા પર ક્રોધ? શરમ છે તમને!
આપુણ જાણશે તો તમારા શા હાલ થશે એ જાણો છો?—”

“મને આપુણની પરવા—”

“ચૂપ! ગમે તેમ બકવાદ ન કરો.” વીશળદેવે કહ્યું: “તમે
શું બોલો છો તેનું તમને જરાકે જ્ઞાન નથી.”

“વીશળદેવ આપુ !” વણિકે કરગરતે સાહે કહ્યું: “કૃપા કરીને મને દરબારમાં પહોંચાડો. દયાળુ મહારાજા પાસે હું મારો ન્યાય કરાવવા માગું છું.”

“મહારાજા પાસે જવું છે !” વીરમદેવે ખૂબ મારી પ્રશ્ન કર્યો: “જો વીશળ, એને આપુજી પાસે મોકલ્યો છે તો તારી વાત તું જાણે !”

“એ ન્યાય માગે છે.” વીશળદેવે મક્કમતાથી કહ્યું: “એને ન્યાય મળવો જ જોઈએ.” તેણે વીરમદેવને બળપૂર્વક પકડી રાખીને પોતાના જોડીદાર તરફ વળાંતે કહ્યું: “મિત્ર નાગેશ્વર ! આ શેઠજીને પિતાજી પાસે પહોંચાડી આવ—”

“નાગેશ્વર !” વીરમે કહ્યું: “યાદ રાખજો કે-જો વીશળનું આ કહેવું તું માનીશ તો આજથી હું તને મારો કટો શત્રુ ગણીશ; એટલુંજ નહીં પણ તારો પ્રાણ લઈશ.”

“હં: હં:” નાગેશ્વરે હસતાં હસતાં જવાબ વાળ્યો: “મિન-હથીઆર વણિકે ઉપર જીલ્લમ ગુજારવા મથનાર રજપૂતની બહાદુરીથી આ નાગર અનણ્યો નથી, નામદાર !”

“તું મારી હાંસી કરે છે ?” વીરમદેવે પૂછ્યું. તે તેના તરફ ધસવા ગયો પણ વીશળદેવે તેને રોકી રાખી, નાગેશ્વરને કહ્યું: “જીભાનેડીમાં વખત નહીં ગુમાવ. એ વણિક ગૃહસ્થને દરબારમાં ઝટ લઈ જા.”

નાગેશ્વર ખેમચંદને લઈને દરબારગૃહ તરફ ચાલ્યો. એટલે વીરમદેવે વીશળદેવને કહ્યું: “મારા ખીજા કામમાં તું આડે આવ્યો માટે મને દન્દ-યુદ્ધનો સમય આપ.”

“જાઓ, જાઓ,” “વીશળદેવે કહ્યું: “તમે તો શુદ્ધસાન સુમાવી દીધી લાગે છે ! શું ભાઈ ભાઈ વચ્ચે દન્દ-યુદ્ધ ચાલે ?”

“એશક.”

“ નહીં. જો ઇચ્છા હોય તો તલવારથી આ પળે મારું માથું કાપી નાંખો. તમારો ક્રોધ શમાવવા મારું બલિદાન દેવા હું તૈયાર છું.” વીશળદેવે આમ કહીને તેનો હાથ મૂકી દીધો અને પોતાની કમરેથી તલવાર છોડીને તેણે જમીન પર નાંખી દીધી.

વીરમે જાંખો પડી ગયો—આભો બની ગયો. પોતે અવિચારી બન્યો હતો એ તેને આ તકે સમજાયું. પોતાની તલવારથી જમીન ખોતરતો તે ત્રુટક સ્વરે બોલ્યો: “હું...હું...તને મારવા માગતો નથી પણ...તું...તું લડવા ન માગતો હોય તો તારો સાથીદાર મારી સાથે લડે...”

“ કાણ નાગેશ્વર ? ”

“ હા. તેણે મારી હાંસી કરી છે. મારી મરજી વિરુદ્ધ વણિકને દરબારમાં લઈ જઈ તેણે મારું અપમાન કર્યું છે. તેણે મારી સાથે દન્ડ-યુદ્ધ કરવું જોઈશે.”

“ કબૂલ છે.” વીશળદેવે કહ્યું: “ સમય અને સ્થળ મને જણાવજો અને તમારા સાથીદાર તરીકે કાંઈને નક્કી કરી સાથે લેતા આવજો.”

“ મારો સાથીદાર તું—”

“ ના. હું તેનો સાથીદાર.”

“ વારૂ; હું ખીજા કાંઈને શોધી લાવીશ. સમય અને સ્થળ સાંભળી લે. રાતના ૯ વાગે મલાવ તળાવને આરે.”

“ કબૂલ.” વીશળદેવે કહ્યું: “ હવે એ વાત પડતી મૂકા અને ચાલો દરબારમાં ! વણિક શું કહે છે અને શા માટે તમારે તેના પર ક્રોધ કરવો પડ્યો એ ત્યાં જણાશે અને તેનો ઇન્સાફ પિતાજી કેવો કરે છે, તે જણી શકાશે.”

વીરમે વીશળદેવની તલવાર જમીન પરથી ઉઠાવીને તેને આપતાં કહ્યું: “ બોલ્યું ચાલ્યું મારૂં કરજો. લે તારી આ તલવાર.”

“સન્મતિ માટે આભાર.” વીશળદેવે ટૂંકમાં પતવી તલવાર લીધી. વીરમે પોતાની તલવાર ધ્યાન કરી અને તેઓ બન્ને દરબાર-ગૃહમાં ગયા. જતાં જતાં રસ્તામાં વીશળદેવના પૂછવાથી વીરમદેવે વણિક ઉપર પોતાને ગુસ્સે થવાનું કારણ કહી સંભળાવ્યું.

એ સાંભળતાંજ વીશળદેવના મોં ઉપર નિરાશા છવાઈ ગઈ. વીરમદેવે તે જોઈ; અને ટીકા કરી: “હું જાણું છું ને? મારાં કામ તને પસંદ નહીંજ પડવાનાં! મારે ને તારે બારમો ચન્દ્રમા જ છે.”

વીશળદેવે કાંઈ જવાબ દીધો નહીં.

તેઓ દરબારમાં દાખલ થયા. પોતપોતાની જગ્યાઓએ જ્યાં તેઓ બેસવા જાય છે કે તરતજ સિંહાસનારૂઢ રાણાનો ક્રોધભર્યો સ્વર સંભળાયો:

“વીશળ એના આસને બેઠે બેસે; પણ વીરમે ગુનેગાર તરીકે મારો સામે ઊભા રહેવું.”

“શું હું ગુનેગાર?” વીરમદેવે પ્રશ્ન કર્યો.

“નાદાન છોકરા!” રાણા વીરધવળે તીવ્ર સ્વરે કહ્યું: “તે આ રાજ્યનો કદી માફ ન થઈ શકે એવો ગુનો કર્યો છે. આ વણિક સજ્જનની તમામ હકીકત મેં સાંભળી છે અને એ સાંભળ્યા બાદ તારા ઉપર મને અત્યંત નિરસ્કાર છૂટ્યો છે. મૂર્ખ! દાન કરવામાં આ વાણીઓ તારાથી આગળ વધ્યો એમાં તને શેની અદેખાઈ આવી? તારામાં છત હોત તો તું બેલાશક ૧૦૮ શું; તેથી બમણાં રત્ન દાન કરી શક્યો હોત? જેની જેવી શક્તિ હોય તેવું દાન તે કરી શકે. આમાં અદેખાઈ શા માટે કરવી પડે?—”

“પણ બાપુજી! એક રાજકુમાર સામે એક વાણીઓ.” વીરમે બચાવ કરવા માડ્યો.

“વાણીઓ? વાણીઓ એટલે મારે મન શું છે તે તું જાણે

છે ?” વીરધવજે કહ્યું : “વાણીઓ મારા જંગમ કાષ છે. મારું રાજ્ય વાણીઆથી શોભે છે. મારા રાજ્યના વાણીઆઓને મારી હયાતીમાં કાઢીથી રજ માત્ર દુભવી શકાશે નહીં, અને આજના પવિત્ર દિવસે,

* ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ મલાવની એ સમયની રચના વિષે અને જ્યાં તે આવેલું છે તે ધોળકા શહેર વિષે અત્રે થોડુંક લખવું અનુચિત ગણાશે નહીં. ધોળકાને ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપરનું વૈરાટનગર કહેવામાં આવે છે. મહાભારતના સમયનું એ વૈરાટનગર અતિવિસ્તૃત હશે અને બાજના ધોળકા કસ્તાની આસપાસના કેટલાક ગામો તેમાં સમાઈ જતાં હશે અથવા વૈરાટનગરની આસપાસની સીમ રૂપ હશે એમ કેટલાકો માને છે અને એ થોડાંક ગામોનો સંબંધ વૈરાટનગર સાથે પ્રમાણે છે. અનુમાન અને દંતકથાઓને આધારે વૈરાટનગરની સામિતિઓ આમ છેઃ વૈરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાકુમારીને બાણાવળી અર્જુન વ્યંહળ રૂપે જ્યાં બાણાવતો તે નિશાળની જગ્યામાં હાલમાં એક ખાંડોએ મસ્જિદ છે. તે આર્યબાણીની હોય એમ લાગે છે. એ જુલું અવશેષો હાલ ત્યાં છે તેમાં તેના થાભલામાં દશ અવતારનાં કોતરકામ છે પણ તેમાંની મૂર્તિઓમાંથી કોઈના નાક, કાન કે હાથ ખંડિત થયેલાં છે. એ મસ્જિદને ‘ખાંડવાની નિશાળ’ તરીકે અઘાપિ પણ ધોળકાના લોકો ઓળખાવે છે.

ધોળકા નજદીક આજ ને ગોધાવી ગામ આવેલું છે તેની દંતકથા એવી છે કે વૈરાટનગરની ગાયોનું હરણ કૌરવોએ કર્યું ત્યારે ઉત્તરકુમાર સહિત વ્યંહળ સ્વરૂપ અર્જુને તેઓ સાથે લડીને તે ગાયોને છોડાવી આણી જ્યાં મુકામ કરેલો ત્યાં ગાયોને વાછરડા બાળ્યા હતાં તેથી ‘ગૌરાવી’ અથવા ‘ગોધાવી’ નામ પ્રચલિત થયું.

ગોધાવી સ્થળેથી આગળ જતાં ગાયો તરસી યવાથી અર્જુને જમીનમાં બાણ મારી જળનું સરોવર ઊપજાવ્યું અને ગાયોએ તેમાંનું પાણી પીધું. એ સ્થળ મોડાસરની ભાગોળમાં બાણમંગા તરીકે આજ પણ ઓળખાય છે. એ સ્થળે એક શિવાલય છે. અર્જુને અત્રેથી મહાદેવની સ્થાપના ત્યાં કરેલી કહેવાય છે.

કેરાળા નજદીક એક બીમકુંડું છે. એને માટે એવી દંતકથા છે કે- બીમસેને જીમુતમહ સાથે જનારે મહાયુદ્ધ કર્યું ત્યારે જીમુત નાઠો અને

વીરમ ! તેં મૂખાઈ કરીને એક વાણીઆને સતાવ્યો છે તેથી મારો ગુસ્સો ધણોજ વધી ગયો છે. ગુજરાતમાં અગાઉ મહારાણી મીનલદેવીના સમયમાં ધવલગૃહમાં મલાવ તળાવનો ન્યાય* અમર થઈ ગયો છે. આજ હું તેજ શહેરમાં બીજો અમર ન્યાય કરું છું. તું મારો પુત્ર છે. સગપણનો સંબંધ હું આ સિંહાસનેથી વિસરી જઉં છું. તેં વાણીઆની અન્યાયી અદેખાઈ કરી છે. તેને મારો નાંખવા યત્ન કર્યો છે. તારા જેવા ઉદ્ધત-અવિચારીને હાથે મારી રાંકડી પ્રજ્જના ખૂરા હાલહવાલજ થાય. તને અહીં રાખવામાં જોખમ છે. તેથી હું તને ફરમાવું છું કે, આજ મધ્યરાત્રિએ તારે આ શહેર છોડીને આશ્વા જવું. જા, તારૂં મોં કાળું કર. મારા દરબારમાં તું કદી આવીશ નહીં.”

નાસતાં જ્યાં તે મહાને પકડી પાડ્યો ત્યાં બન્નેની બચ્ચબચ્ચા દરમ્યાન તેમના પમના ઘસારાથી ખાડો પડી ગયો તે લગભગ એક બિંડા કુંડા જેટલો પડ્યો. એ સ્થળને કીમકુંડું નામ આપવામાં આવ્યું.

ધોળકા નજીક ધનવાડા નામના ગામ પાસે એક સમડીનું ઝાડ હતું. તે ઝાડ ઉપર પાંડવોએ પોતાનાં ધનુષ્ય બાણ સંતાડ્યાં હતાં. ધોળકાથી થોડેક દૂર અજોલા એક ટેકરાને ‘પાંડવ ટેકરી’ કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે-પાંડવોને જાહેર થવાના દિવસનું મુદ્દત વીતી જાય નહીં તે માટે એ સ્થળે ધૂળગે. એક ટેકરો કરીને પાંડવોએ ગુપ્ત વેષ છોડ્યો હતો અને ધર્મરાજનો કામચલાઉ રાન્યાભિષેક તે ઉપર થયો હતો.

આ દંતકથાઓ કદાપિ ન માનીએ તોપણ ધોળકાથી ધણે દૂર સુધી અનેક જર્ણ ખરેખરે અઘાપિ જોવામાં આવે છે તેમજ તેમાં શિવાલયોની સંખ્યા ઘણી છે. જેમાં રણમુકતેશ્વર, તાત્કાળેશ્વર, ધોળનાથ, નાગનાથ, સિદ્ધનાથ ઇત્યાદિ ભૂતાં દેવાલયો છે. તે ઉપરથી તે એક વિશાળ અને દેવાલયોથી ભરપૂર નગર હશે એમ માની શકાય.

મલાવ તળાવની રચના ઉપરથી ધોળકાની પૂર્વકાલીન વિશાળતાને આધાર મળે છે. મહારાણી મીનલદેવીએ જ્યારે તે તળાવ બંધાવવાનો ઇરાદો કર્યો ત્યારે રૈયતનાં મકાનો વેચાતાં લીધાં હતાં અને રાજપુત્રીથી કિંમતના

એક ટાંકણી પડે તોયે સંભળાય એટલી નિરવતા દરબારમાં પ્રસરી રહી. બુર્જિશ્વરનો પુન્યપ્રકાપ જોતાં દરબારમાંનો કોઈ પણ, કાંઈ બોલી શક્યો નહીં. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ, રાજગુરુ સોમેશ્વર, અન્ય અમલદારો, સભામાં વિરાજીત અનેક કવીશ્વરો અને વિદ્વાનો સૌની ચૂપકીદી વચ્ચે કુમાર વીરમદેવ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર દરબારમાંથી ચાલ્યો ગયો.

બદલામાં લોકોએ તે આખાં છતાં. એ ઉપરથી એમ નિઃશંક માની શકાય કે તે ક્યણે વસ્તી હોવી જોઈએ. માત્ર એકજ જણે મીનજદેવીને પોતાનું મહાન આપવા ના પાડી હતી અને તે એક ગુણિકા હતી એમ ઇતિહાસની નોંધ છે. એ ગુણિકાને કીર્તિલોભ લાગ્યો હતો. તેને મોંમાગ્યું દ્રવ્ય આપવા મહારાણી તરફથી માગણી કરવામાં આવી હતી; છતાં તેણે તે સેવા ના પાડી, એવું કહેણું જણાવવામાં આવે છે કે: “તળાવ બંધાવવાથી મહારાણી મીનજદેવીની ‘જેવી નામના થશે તેવીજ રીતે મારું ઘર નહીં આપવાથી મારી નામના થશે.” એ ગુણિકાની લાગણીને માન આપીને તેનું ઘર કાયમ રાખીને મીનજદેવીએ મલાવ બંધાવ્યું હતું. મલાવ ગોળાકાર છે, પણ તેની એક બાજુએ ખાંચો રહેલો છે અને એ ખાંચાને લીધે આજ એ કહેવત છે કે: “ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવને જુઓ.”

મલાવ જનવૃન્દની વસ્તી વચ્ચેવચ્ચ બંધાવવામાં આવેલું હશે, એમ એ ઉપરથી માની શકાય છે.

[૨]

વીરમગામનો ગરાસ

વીરધવળના દરબારમાંથી કુમાર વીરમદેવને તેની ઉચ્છૃંખલ-તાને લીધે ક્રોધથી રાણાએ કાઢી મૂક્યો. તે વખતે ત્યાં અભંગ શાન્તિ પ્રસરી રહી. રાણાએ પોતાના પુત્રનો વાંક જોઈને તેને શિક્ષા કરવામાં લગીરે પક્ષપાત કર્યો નહીં, તેથી સૌનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થયાં; રાણાના હિજ્જવલ ન્યાય માટે સર્વને માન ઊપજ્યું, પરંતુ ધણાના મનમાં વીરમદેવ પ્રત્યે દયાની લાગણી ઉદ્ભવી. ગમે તેમ પણ તે એક રાજપુત છે; તેના પર હવે રાણો દયાભાવ રાખીને તેનું આજ સુધીનું વીતેલું વૈભવી જીવન તેને પુનઃ ભોગવવા દે, તો બાણું સાફ—એવી લાગણી દરબારમાંના જે ફટલાકને થઈ તે જાહેર રીતે વ્યક્ત કરનાર સૌથી પહેલાં અગ્રેસર રાજગુરુ સોમેશ્વરદેવ થયા. વીરધવળના ક્રોધ વખતે જે કાષ્ઠ પણ તેને કાંઈ કહી શકે તો તે બે વ્યક્તિઓ જ તેના દરબારમાં હતી:—૧. રાણાની બાહ્યાવસ્થામાં એને સદ્શિક્ષણ આપનાર રાજગુરુ સોમેશ્વરદેવ અને (૨) રાણાના હિતમાં સદાયે તત્પર રહેનાર પરાક્રમી સચીવ વસ્તુપાળ.

વિદ્યા અને બુદ્ધિના ભંડારસમા સોમેશ્વરદેવે પોતાના આસનેથી ઊઠી કહ્યું: “રાજેન્દ્ર! આજના બનાવમાં એક સુદક્ષ અને પરમ

પ્રજાવત્સલ ભૂપતિસમા આપ દીપ્ત્યા છો. ન્યાય તોળતાં સગપણના બંધનને લવલેશ પણ આકું આવવા ન દે, એવા નૃપેન્દ્રો ભૂમિ-તલમાં આજ કાઈ જ નથી, પરંતુ આપ એકલા જ છો, એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. એક બાળુ પ્રાણુ બચાવવા મથતા આ કંપતા થરથરતા વણિકને મેં જોયો અને ખીજી બાળુ ક્રોધથી કુંડાડા મારતા રાજપુત્રને જોયો ત્યારથી જ નિઃસંદેહ મેં માની લીધું હતું કે—રાજપુત્રને એની અવળી મતિનો ઊગ્ર દંડ આજ મળશેજ. સકળ સભાએ પણ જરૂર એમ કહી લીધું હશે. મહેન્દ્ર ! આપે અમારી કહપના ખરી પાડી છે. ન્યાયાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરા એ પંક્તિ સત્ય ઠરાવી છે. ”

આ સાંભળી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે કહ્યું: “ મને આજના ન્યાયથી સારગંધરપદ્ધતિનો એક શ્લોક યાદ આવે છે એ આ છે:—

“ઉત્ખાતાન્પ્રતિરોપયન્કુલુમિતાંશ્ચિન્વન્ લઘૂન્વર્ચયન્
અત્યુચ્ચાન્નમયન્નતાન્સમુદયન્વિપ્લેષયન્સંહતાન્ ।
કૂરાન્કંટકિનો બહિર્નિરસયન્ મ્લાનાન્પુતઃ સેવયન્
માલાકાર ઇવ પ્રપંચચતુરો રાજા ચિરં નંદતિ ॥ ”

સોમેશ્વર પડિતે કહ્યું: “ મારાથી તો સહસા એમ કહેવાઈ જવાય છે કે:

‘ મહારાજ શ્રીમન્ જગતિ યશસા તે ધવલિતે
પયઃ પારાવારં પરમપુરુષોડયં મૃગયતે ।

ભાવાર્થ:—ઉખડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત થયેલામાંથી ફૂલ બીણુતા, નાનાને વધારતા, અતિ વધેલાને નમાવતા, નમી ગયેલાને સમા કરતા, એકઠા મળી અયેલાને જુદા પડતા, કૂર તથા કાંઠાવાળાને બહાર કાઢતા અને કરમાઈ અયેલાને ફરી પાણી સિંચતા માળીની પેઠે ચતુર રાજા ધણા કાળ સુધી સુખ ભોગવે છે.

કપર્દી કૈલાસં કરિવરમમૌમં કુલેશમૃત્,
કલાનાથં રાહુઃ કમલમવનો હંસમધુના ॥

મહારાજ ! શ્રીમન ! તમારી કીર્તિથી જગત એટલું અધુ ધોળું થઈ ગયું છે કે પરમપુરુષોત્તમ શ્રી વિષ્ણુ સમુદ્રના જળને શોષે છે; કપાલમાલા ધારણ કરનાર શ્રી શિવજી કૈલાસને શોષે છે; વજ્ર ધારણ કરનાર ઇન્દ્ર દિવ્ય હાથી ઐરાવતને, રાહુ ચન્દ્રને અને કમળના આસનવાળા બ્રહ્માજી હંસને શોષે છે; પણ તે તમામ શ્વેત હોવાથી કાંઈને તે જડતાં નથી ! આવી નિર્મળા શ્વેત કીર્તિ પ્રસારનાર હે નરેન્દ્ર વીરધવળ ! અત્યારે એવો પ્રાતઃકાળ છે કે જેમાં સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી ચન્દ્ર અસ્ત થઈ ગયો છે; અંધકારનો નાશ થઈ ગયો છે; તારાઓ ઝાંખા પડી ગયા છે; દીવાઓ શોભતા નથી. જેમ વિનય વિનાના ઉચ્છ્રાંબલો આપના દરબારમાં શોભ્યા નથી તેમ ! એ આપની ઊજળી સ્થિતિમાં હું આપને પયોધિ-અંબોધિની ઉપમા આપ્યા સિવાય રહી શકતો નથી. મહાસાગરને રત્નાકર કહ્યો છે. તે અમૃતનું સ્થાનક કહેવાય છે તેમ તેનામાં વિકાળ જળયરો અને જીવજંતુઓ પણ વસે છે; વિષ પણ તેમાં છે છતાં શંખશાયી ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ તેમાં સમુદ્રપુત્રી લક્ષ્મીજી સહિત ઉદારતાથી વાસ કરી રહ્યા છે; એ વિશાળ વારિનિધિ પાસેથી દૂર દૂરના આકાશપટમાંનાં વાદળાંઓ જળ લઈ પૃથ્વીપર વરસી પ્રાણીમાત્રને જીવાડે છે; એ રત્નાકરે પૂર્વે ઇન્દ્રના ભયથી કંપેલા પર્વતોને આશ્રય દીધો હતો; એ રત્નાકર સમા આપના વિશાળ અને ઉદાર હૃદયમાંથી ક્રોધનું નિવારણ કરી આપની મહાવિષ્ણ્યાત શાન્તિને આપ પુનરપિ ધારણ કરો. સમુદ્રને માઝા મૂકવી ઘટે નહીં. સમુદ્રને પ્રલય-કાળ રચવો જાજે નહીં.”

પંડિત સોમેશ્વરની વાગ્ધારાથી વીરધવલના મુખ પર કાંઈક

શાન્તિનાં ચિહ્નો જણાયાં. એ જોઈને પોતાની હરોળમાં બેઠેલા કવીશ્વરો તરફ સોમેશ્વરદેવે બોલ્યું.

કવિ અરિસિંહ બોલ્યો:

કુમુદવનમુપશ્રિ શ્રીમદમ્ભોજચણ્ડ
ત્યજતિ મુદ્મુલુકઃ પ્રીતિમાંશ્રકવાકઃ ।
ઉદયમહિમરદિમર્યાતિ શીતાંશુરસ્તં
હતવિધિલસિતાનાં હો વિચિત્રો વિપાકઃ ॥ ૧

ખીન્ને કવિ અમરચન્દ્રસૂરિ બોલ્યો:

યાત્યેકતોઽસ્તશિશ્વરં પતિરોષધીના
માવિષ્કૃતારુણપુરઃ સરમન્યતોઽર્કઃ ।
તેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્વ્યસનોદયામ્યાં
લોકો નિયમ્યતે હવાત્મદશાન્તરેષુ ॥ ૨

ત્રીન્ને કવિ કમલાદિત્ય બોલ્યો:

દોષાકરોઽપિ કુટિલોઽપિ કલંકિતોઽપિ
મિત્રાવસાનસમયે વિદ્વિનોઽપ્યોઽપિ ॥

૧. ભાવાર્થ:—ચન્દ્રકમળોનું વન શોભારહિત થાય છે; સૂર્ય કમળ-વાળો ભાગ શોભાયુક્ત દેખાય છે; ધ્રુવક આનંદ તરંગે છે; ચક્રવાક પક્ષી પ્રીતિવાળું થાય છે. સૂર્ય ઉદય પામે છે અને ચન્દ્ર અસ્ત થાય છે. બોહો! હતવિધિની કીડાનું કેટું વિચિત્ર પરિણામ આવે છે !

૨. ભાવાર્થ:—એક તરફ ઔષાધઓનો નાયક ચન્દ્ર અસ્તાચળના શિખર પર જાય છે—અસ્ત પામે છે; બીજી તરફ સૂર્ય પોતાના સારથિ અરણ્યને આગળ કર્યા છે. આ પ્રમાણે બે તેજના એકી વખત અસ્ત અને ઉદયથી લોકો પોતાની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓમાં જાણે નિયમિત થયા છે. અને અસ્તોદયનો મહાન નિયમ તેમના ખ્યાલમાં આવ્યો છે.

**ચન્દ્રસ્તથાપિ હરવહ્નભતામુપૈતિ
નૈવાશ્રિતેષુ ગુણદોષવિચારણા સ્યાત્ ॥**

વીરધવળને કવિઓના આ અન્યોક્તિ-વિકાસ સાંભળી હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું: “કવીશ્વરો! અન્યોક્તિઓમાં અને શબ્દાર્થોમાં તમારી પ્રવીણતાને કાંઈ પહોંચી શકે તેમ નથી, એ ખરું કહેવામાં આવે છે. ગુરુદેવે મને ખૂબ ઉપમાઓ સમર્પી દીધી. વીરમને કાંઈએ ચન્દ્રની ઉપમા આપી; કાંઈએ વીશળને અથવા મને સૂર્યની ઉપમા આપી; કાંઈએ ચન્દ્રના દોષો કબૂલ્યા પણ આશ્રિતોના દોષ વિસરવા કહ્યું. તમારી અલંકારિક વાણીમાંથી ગર્જિત રીતે એ સૂચન થાય છે કે-મારા ચૂકાદાને તમે વખાણો છો; પણ તે સાથે દયાભાવ દાખવવા મને સૂચવતાં તમે વાણીવિકાસ કર્યો છે. તમારા સત્સમાગમનું ઋણ સ્વીકારી હું કદાચ તેમ કરું તોપણ આ વાદી વણિક શેઠની મરજી જાણ્યા વિના તો નહીં જ. મારા નિર્ણયથી એ પીડિતને સંતોષ થયો કે નહીં એ મારે જાણવું જોઈએ.”

“મહારાજ!” ખેમચંદે હાથ જોડીને તરત જ કહ્યું: “આપે મને જીવતદાન દીધું છે અને કુમારથી બચાવ્યો છે, એટલુંજ મને તો ખૂબ સંતોષ આપનારું થઈ પડ્યું છે. મારે તો, કૃપાળુ, ફક્ત મારો જીવ ઉગારવો હતો. કુમારને સગ્ન થાય, અથવા મારે લીધે એમને દુઃખ પડે એવી મારી ઈચ્છાજ ન હતી. જો મારી વિનતિ માનો તો, આપ કૃપા કરીને કુમારશ્રીને માફી આપો.”

ભાવાર્થ:—ચન્દ્ર દોષનો આકાર છે. દોષની ખાણ છે; વાંકો છે; ક્ષતિ છે; મિત્રને અસ્તને સમયે ઉદય પામે છે તેમ છતાં ચંદ્ર શિવને વહાલો છે કારણ દોષો એટલે રાત્રિએ પ્રકાશ છે; તેનું ક્ષતિ ખરું પણ હરણ જેવું અને તે ક્યારે ઉદય થાય છે કે જ્યારે તેનો મિત્ર સૂર્ય તેનું કામ પૂરું કરે છે ત્યારે જન્મતને પ્રકાશ આપવાનું કામ તે કરે છે. શિવને તેથી તે વહાલો લાગે છે. માટે આશ્રિતો વિષે સ્વામીએ ગુણદોષનો વિચાર કરવો જોઈતો નથી.

“ નહીં ” વીરધવળે કહ્યું: “ એને ફરેલી શિક્ષા તો હવે ફેરવી શકાશે નહીં ! પણ એ અમુક જ સ્થળે રહે અને ત્યાંથી ખસે નહીં તે માટે એને એક ગામ ગરાસ તરીકે આપવા હું ફરમાવું છું. મંત્રીશ્વર ! કિયું ગામ આપવું અને ક્યાં આપવું; એ તમે નક્કી કરજો. ”

વસ્તુપાળે કહ્યું: “ કર્ણાવતી નજીક સારી આવકનું એક ગામ મને હીક લાગે છે. ”

“ એનું નામ શું છે ? ” વીરધવળે પૂછ્યું.

“ હાલ એનું કંઈ નામ નથી— ”

“ મારી વિનતિ છે કે, જ્યારે કુમારશ્રીને એક ગામ આપવા આપકૃપા ખતાવો છો ” સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: “ ત્યારે તે ગામને તેમના મોભા પ્રમાણે રોનકદાર બનાવવા થોડુંક ખર્ચ કરવા પશુ કૃપા કરવી. વળી વાદી વણિકના અંતરમાં હવે કટ્ટબાવ રહ્યો ન હોવાથી કુમારશ્રીની કીર્તિને ખાતર એ ગામનું નામ વીરમગામ પાડવું; એવી મારી વિનતિ છે. ”

“ શિષ્ય તરફ ઉત્કટ પક્ષપાત ! ” વસ્તુપાળે હસતાં હસતાં ટીકા કરી.

“ હું ધારું છું કે, તે અન્યાયી નથી. ” પંડિતે કહ્યું:

“ બેશક નહીં જ. હું આપની વિનતિને અનુમતિ આપું છું. અને રાણાશ્રીને તેમાં લગીરે વાંધો નહીં હોય એમ માનું છું. ” વસ્તુપાળે જવાબ દીધો.

“ અસ્તુ. ” વીરધવળે ટૂંકમાં પતવ્યું, અને આજના બનાવથી પુત્ર-વિયોગ વહોરવો પડ્યો હોવાને પરિણામે ખિન્ન થતાં તેણે દરબારનું વિસર્જન કર્યું.

દરબારમાંથી રાણો વિદાય થતાં બીજાઓ પણ વેરાવા માંડતા

હતા. તે વખતે નાગેશ્વરને વીશળદેવે શક્યો અને કહ્યું: “ તારી તલવાર તેં માગેલી છે કે ? ”

“ તે એટલી બધી લાંબી છે કે હું તે માપી શક્યો નથી ! ”

“ બુટ્ટી છે કે ? ”

“ આજ સવારે જ તે સાફ કરતાં કરતાં મને તેનો આ સ્વાદ મળ્યો છે ! બુઝો, બુઝો. ” એમ કહીને નાગેશ્વરે પોતાના જમણા હાથનો અંગૂઠો બતાવ્યો. તેના પર પાટો બાંધેલો હતો એમ જોઈને વીશળદેવે સ્મિત કયું અને કહ્યું: “ મલાવ તળાવને આરે રાતના નવ વાગે વીરમગામના ધણીનું તારી તલવાર સાથે તને નિમંત્રણ છે. ”

“ અહો ! મારું પરમ લાગ્ય ! ” નાગેશ્વરે આશ્ચર્યના ઉદ્ગારો કાઢ્યા: “ પણ— ”

“ શું ? ”

ધીમા સ્વરે નાગેશ્વરે વીશળદેવના કાનમાં કહ્યું: “ જો. ૬૮૬-યુદ્ધનો પ્રતિબંધ કરવા કાષ્ટ આવી પહોંચે નહીં, એની કાળજી રાખવી પડશે. મંત્રીશ્વર બાણું ખરું શુભ વેષે નગરચર્યા જોવા નીકળતા રહે છે— ”

“ એનો બહોબસ્ત ચર્ચ રહેશે. ” એમ કહી વીશળદેવ તેનાથી છૂટે પડ્યો.

[૩]

દ્વન્દ્વ-યુદ્ધની શરત

“ મહારાજ ! ” એક દ્વિતીય મંત્રી વસ્તુપાળ આગળ આવી નમન કરતાં કહ્યું : “ કુમાર વીરમહેત્રના સૈનિકા બગરમાં એક લુહારની દુકાને પોતાનાં હથીઆરો સગવે છે. ”

“ તેઓની કાંઈ વાતચીત ? ” શાન્ત મુદ્રાથી વસ્તુપાળે પૂછ્યું.

“ તેઓ મહિમાઢે એમ કહેતા જાળળાયા છે કે—મલાવને આરે આજે થનાર દ્વન્દ્વ-યુદ્ધમાં જો કુમારને એ નાગર જરાક પશુ ધાયલ કરે તો આપણે એકદમ તેના પર હુમલો કરીને તેને ઠાર મારવો. ”

“ નાગર કાણ ? ”

“ એ ન સમજાયું, મહારાજ ! ” પણ આજે રસ્તામાં વીશળકુમાર અને નાગેશ્વર પેલા વણિક શેઠને મદદ કરી હતી અને વણિકને દર-બારમાં નાગેશ્વર લાવ્યો હતો, તે ઉપરથી અનુમાન—”

“ બરાબર. ” વસ્તુપાળે કહ્યું : “ નાગેશ્વર નાગર જાતિનો છે. રાજયુરુ સોમેશ્વરનો તે શિષ્ય છે અને બન્ને કુમારો ભેગું તે પણ રાજયુરુ પાસે શિક્ષણ લે છે. વીશળ અને વીરમને કદી બનતું નથી. આજના પ્રસંગમાં વણિકનો પક્ષ વીશળના મિત્રે કર્યો તેથી વીરમના

સૈનિકા તેના પર ગુસ્સે થયા હશે. એનો ખચાવ કરવો જોઈએ. વારં તું જા; હું બદોબસ્ત કરીશ. ”

હૂતના જવા પછી દ્વારપાળે મંત્રીને ખબર આપ્યા કે—“કુમાર વીશળદેવ મળવા માગે છે. ”

“કેંક નવું જાણવાનું ! ” એમ સ્વગત કહીને મંત્રીએ તેને આવવા દેવા દ્વારપાળને કહ્યું.

વીશળદેવ આવી લાગતાં મંત્રીએ પોતાના સ્થાન પરથી ઊઠીને તેને આલિંગન કર્યું અને આદરમાનથી એક ગાદીએ બેસાડ્યો.

“મુરબ્બી, ” વીશળદેવે કહ્યું, “મલાવ આગળ બે જણને આજે દન્દ-યુદ્ધ ખેલવાનો પરવાનો જોઈએ છે. ”

મંત્રીને હૂત જે સમાચાર આપી ગયો હતો તેને આધારે તેમના ખ્યાલમાં આવી ગયું કે—શી વસ્તુસ્થિતિ છે.

તેમણે કહ્યું : “એવો પરવાનો આપવા હું ના પાડું છું. ”

“તો પિતાજીને કહેવડાવી દેજો કે, પોતાના બીજા પુત્રનું મોં પણ આવતી કાલે સવારે તેઓ નહીં જોઈ શકે. ”

“એટલે ? ”

“એકને દેશવટો. બીજાનો દેહપાત ! ”

“વીશળકુમાર ! ” મંત્રીએ કુમારનો ખભો પકડીને કહ્યું : “તું મારે મન કાણુ છે, એ જાણુ છે ? ”

“એક નાદાન બાળક. ”

“નહીં. વીશળ, મારી મહાન આશાઓનો તું એક સ્થંભ છે. મારે તને ગુર્જરેશ્વર બેવો છે—મહાગુજરાતનો મહારાજાધિરાજ બેવો છે. ”

“મારા પૂન્ય પિતાજી એ પદ સુખેથી ધારણુ કરી શકશે. ”

“ નહીં, તારા મહાન પિતાશ્રી સંખ્યા માં એ સ્વપ્ન ફેફડ નીવડ્યું છે. ગઈ પંચમી તિથિનો પ્રસંગ તું વિચર્યો નહિ હોય એમ માનું છું. ”

“ કિયો પ્રસંગ ? ”

“ મેં અને રાજગુરુ સોમેશ્વરદેવે રાણાજીને ‘ મહારાજા ’ પદ ધારણ કરવા વિનંતિ કરી હતી તે પ્રસંગ. ”

“ હા. યાદ આગ્યો. ” વીશળે કહ્યું : “ પણ એમાં શું ? એ તો હમણાં પિતાજીએ ના પાડી છે પણ થોડાક દિવસ પછી જરૂર હા પાડશે. ”

“ તું જાણે છે. કુમાર ! ” મંત્રીએ કહ્યું : “ તેઓશ્રી હવે કદી ‘ મહારાજા ’ પદ નહીં લે. કુમાર, ભરદવારમાં એમણે ના પાડ્યા પછી મેં પુનઃ એમને ઘણી વખત સમજાવ્યા છે; પણ છેવટે એમણે એક શ્લોક કહી મને ચૂપ કરી દીધો છે. તે શ્લોક આ હતો :—

આજિત્વા સાર્ણવામુર્વિ મનિ વિવિધૈર્મલ્લૈઃ ।

અદત્વાચાર્થમર્થિભ્યો ભવેયં પાર્થિવઃ કથમ્ ॥^૧

“ કુમાર ! ” વસ્તુપાળે વીશળને હાથ ઝાલીને કહ્યું : “ એ કીર્તિમાન નૃપાળે અનેક દેશો જીત્યા; અનેકને દાન દીધાં; અનેક પરાક્રમો દાખવ્યાં; છતાંયે ‘ મહારાજા ’ પદ લેવા ના પાડીને માં સ્વપ્ન ઊત્પન્ન કરી નાંખ્યું છે, અને હવે આજ હું તેના જેવા જ તેના પુત્રના મુખથી સાંભળું છું કે—તે દેહપાત કરશે ! શું માં સ્વપ્ન મિથ્યા જ રહેશે ? ”

“ હું મારા પિતાજીની ચરણરજને ખરાબર પણ નથી. ”

૧. ભાવાર્થ :—સમુદ્ર પર્યંત જીત્યા વિના, વિવિધ યજ્ઞ કર્યા વિના, ચાચકોને દાન આપ્યા વિના, હું રાજા કેમ થાઉં ? મારાથી રાજા ન થવાય !

“એ કહેવું તારી સલુકાઈ સૂચવે છે. પણ આ વૃદ્ધ આંખને તારો ઓછો પરિચય નથી. તું ઘોડિયામાં હતો ત્યારથી અત્યાર સુધી મેં તને જેમ પારખ્યો છે તેમ તારા બાઈને પણ પારખી લીધો છે. તમે બેમાંથી મારે મન તારા પિતાને લાયક પુત્ર તુંજ છે.”

“મુરખ્ખી, શા માટે મારી આટલી બધી પ્રશંસા કરીને મને છાપરે ચઢાવો છો ?”

“કારણ; વીરધવળના તમામ અંશ વીશળદેવમાં મેં જોયા છે. જે દૃઢતા, અડગતા, ક્ષાત્રવટ, પરાક્રમીપણું, ઔદાય અને પ્રજ્ઞ-વત્સલતા વીરધવળમાં છે તે રજેરજ, કુમાર, તારામાં ઊતર્યા છે અને તેથી મારી ભાવી આશાઓની ઈમારત મેં તારા વડે રચવા પાકા ઠરાવ કર્યો છે.”

“એ બાબતો મારે પિતાજીની હયાતીમાં અને આપ મુરખ્ખીની છાયામાં વિચારવાની શી જરૂર ?” વીશળદેવે કહ્યું: “હું તો મારી આજની આશાનો વિચાર કર્યા કરું છું. મારે એક દન્દ-યુદ્ધ માટે પરવાનગી જોઈએ છે. તે આપો-નહીંતર હું દેહપાત કરીશ.”

“શી ગાંડી વાત કરે છે ? તારા મિત્ર નાગેશ્વરને દન્દ-યુદ્ધ કરવાનું છે તે માટે તું દેહપાત કરીશ ?”

“આપે કેવી રીતે જાણ્યું કે-નાગેશ્વર દન્દ-યુદ્ધ ખેલનાર છે ?”

“હું માત્ર એજ જાણું છું, એમ નથી. હું એ પણ જાણું છું કે-વીરમદેવ વણિક ખેમચંદ પાછળ ધસ્યો જતો હતો ત્યારે તેને રોકનાર તું હતો. તારી સાથે એ તારો નાગર મિત્ર હતો. વણિકને આશ્રય આપી તારા મિત્ર મારફત તે દરબારમાં મોકલાવ્યો હતો અને પછી તે અને વીરમદેવે મસલત કરી હતી. કુમાર ! તારા મિત્રનું આજે આવી અન્યું. વીરમના સૈનિકોને હાથે તે જરૂર કપાઈ મરવાનો.”

“ જો એમ થાય તો આપના મંત્રીપદ દરમ્યાન એ લાંછન છે.”

“ એ લાંછન અટકાવવા માટે જ દન્દ-યુદ્ધનો પરવાનો આપવા હું ના પાડું છું. ”

“ પણ માઈ વચન મિથ્યા થાય તો હું અવશ્ય દેહપાત કરવાનો. મેં આયલાપણું બતાવ્યું એવું મારા વિષે હું કલંક વહોરી શકું નહીં. ”

“ તારૂં આયલાપણું શી રીતે ? નાગેશ્વર દન્દ-યુદ્ધ ન કરે તેમાં તું આયલો કેવી રીતે કરે ? ”

“ મુરખમી, વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે, દન્દ-યુદ્ધ માટે ભાઈએ પહેલાં મને નિમંત્રણ આપ્યું હતું; પરંતુ મારા માગ્યા સાથે તેમ કરવા મેં ના પાડી; જો તેને ખૂબ ક્રોધ વ્યાપ્યો હોય તો તે શમાવવા મેં તેને તત્કાળ મારો વધ કરી નાંખવા વિનંતિ કરી; મારી તલવાર દૂર ફેંકી; માઈ મસ્તક તેની આગળ ઝુકાવ્યું—”

“ ધન્ય, જાવી ગુર્જરેશ્વર ! આવું મહાન અંતઃકરણ તમે એમાંથી તું જ બતાવી શકે. તેનામાં એનો રજ માત્ર અંશ નથી. ”

“ છતાં એ મારો માડીગયો છે. અને તેની ઇચ્છા મારી ક્ષાત્રવટને શોભે તે રીતે પાર પાડવી જોઈએ. જ્યારે મેં તેને મારો વધ કરવા કહ્યું ત્યારે તેણે મારે બદલે નાગેશ્વર સાથે યુદ્ધ કરવા માગણી કરી. મેં એ માગણી તરત સ્વીકારી. કહો મુરખમી, જો હવે મારા સ્વીકાર મુજબ નાગેશ્વર તેની સાથે ન લડે તો મારો વટ જય કે નહીં ? હું પરવાનગી વિના નાગેશ્વરને નથી લડવા દેવા માગતો. આપ પરવાનગી નહિ આપો તો હું દેહપાત કરીશ અને નાગેશ્વરને પણ તેમ કરવા ફરજ પાડીશ. ”

વસ્તુપાળ ક્ષણભર આશ્ચર્ય સહિત વીરાજીદેવ તરફ જોઈ રહ્યા બાદ બોલ્યો : “ કુમાર, માઈ જાવી સ્વપ્ન ખરું પડશે એવું મને

સાફ સાફ દેખાય છે. જા, દન્દ-યુદ્ધ માટે હું પરવાનગી આપું છું, પણ તે એક શરતે—”

“શરત ? એમાં વળી શી શરત ?—”

મંત્રીશ્વર શરત કહેવા તૈયાર થતા હતા એટલામાં એક દૂત આવીને મંત્રીશ્વરને નમન કરીને ઊભો રહ્યો. વીશળદેવ સાથેની વાત પડતી મૂકીને મંત્રીશ્વરે દૂતને પૂછ્યું : “કેમ શા સમાચાર છે ?”

“કર્ણાટકની રાજકુંવરી આપણા શહેરમાં આવી છે.”

“શા માટે ?”

“તે દેશાટને નીકળી છે. ગુજરાતનાં વિખ્યાત નગરોની સુલાકાત લેતી લેતી અહીં આવી છે.”

“એની સાથે રસાલો છે કે ?”

“પુષ્કળ છે.”

“રાજમહેમાનમંદિરમાં રાજવંશી વિભાગમાં એને ઉતારે આપવા માટે પ્રયત્ન કરાવ એને—” ધડીભર વીશળદેવ સામે નેમ્મને પાછું દૂતને સંબોધીને મંત્રીશ્વરે કહ્યું : “સરભરા ખાતાના અધિ-ષ્ઠાતાને મારો હુકમ પહોંચાડ કે—તે કુંવરીને શહેરની તમામ જગ્યાઓ બતાવીને વનશ્રીની શોભા નિહાળવા માટે બરાબર રાતના ૯ વાગે નગર બહાર ‘પાંડવ-ટેકરી’ આગળ લઈ જવી.”

“જેવી આજ્ઞા.” એમ કહી દૂત વિદાય થયો; એટલે મંત્રીશ્વરે મોં મલકાવી વીશળદેવને કહ્યું : “દન્દ-યુદ્ધની શરત કહું કે ? સાંભળ—”

તેમના મુખમાંથી શી શરત નીકળે છે, એ સાંભળવા વીશળદેવ આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો.

“તારે દન્દ-યુદ્ધને સમયે હાજર રહેવું નહીં.” વસ્તુપાળે વીશળદેવને દન્દ-યુદ્ધની શરત કહી.

એ સાંભળી વીરાળદેવ નિરાશ થઈ ગયો. તેણે પૂછ્યું : “ ત્યારે નાગેશ્વરનો સાથીદાર કાણુ રહેશે ? ”

“ એ તેને ફાવે તે ખીજ કાઢને પસંદ કરે અથવા તો તું તેને એવો સાથીદાર નક્કી કરી આપજે. ”

“ આપનો હેતુ આમ કરવામાં શો હશે, એ સમજતું નથી. ”

“ મારો હેતુ તારા લાભમાં છે એટલું જ કહું તે ઉપર વિશ્વાસ રાખ. ”

વીરાળદેવ તેની પાસેથી જવા ગઈયો. વસ્તુપાળે તેને કહ્યું : “ કલ્યાટકની રાજકુંવરી આપણા શહેરની મુલાકાતે આવી છે, તેની આગતાસ્વાગતામાં તું રહીશ તો રાજકુટુંબને માટે તે સાફ દેખાશે. ”

“ ઠીક; ખનશે તો તેમ કરીશ. ” એમ કહી વીરાળદેવ વસ્તુપાળને ત્યાંથી વિદાય થયો.

તેના જવા બાદ થોડીક વારે એક દૂત વસ્તુપાળ પાસે આવ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે, ડુમાર વીરમદેવ સાંઢણી પર સવાર થઈને અણહીલવાડ તરફ ગયા છે. ”

દૂતને વિદાય કરી વસ્તુપાળ સ્વગત ઓઢ્યો : “ દાદાની ઓથ લેવા ગયો હોય એમ લાગે છે. પણ મેં તેને ક્યારનોયે ખરીતો મોકલી આપ્યો છે અને તેમાં વીરમનાં ઉદ્ધત લક્ષણો વર્ણવીને રાણાશ્રીએ તેને આપેલો દેશવટો તદ્દન વાંજખી જણાવ્યો છે. ત્યાંથી એને કાઢી જતનું ઉત્તેજન મળશે નહીં. તે સાંઢણી પર ગયો છે એટલે રાત્રિના ૯ પહેલાં માછા ફરવાનો તેનો ઇરાદો લાગે છે. એ ઇરાદો પાર ન પડે અને દન્દ-યુદ્ધને બદલે નાગેશ્વરની કતલ થઈ ન જાય તેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ”

આમ કહીને મંત્રી તરત જ પોતાના મકાન બહાર નીકળ્યો.

જે વેળા રાત્રિના નવનો શુમાર થવા આવ્યો તે વેળા રાજ્યના લશ્કરીઓની એક ટુકડી શહેરમાંથી પસાર થઈ. તેમાંના આશરે ૨૫ લશ્કરીઓ મલાવને આરે આવીને પહેરો બરવા મંડ્યા

અને એટલી જ સંખ્યાના લશ્કરીઓ શહેરના મુખ્ય દરવાજા બહાર ઊભા રહીને પહેરો ભરવા લાગ્યા.

૬૬-યુદ્ધનો ઠરાવેલો સમય થતાં નાગેશ્વર પોતાના સાથીદાર સહિત મલાવને આરે આવી પહોંચ્યો. લશ્કરીઓને ત્યાં પહેરો ભરતા જોઈ તેણે પોતાના સાથીદારને કહ્યું: “ મંત્રીશ્વરે યુદ્ધની રજા આપ્યા પછી આ શું? આ બધા રાજસૈનિકો અહીં કેમ પહેરો ભરતા હશે? ”

“ તેઓને પૂછીએ. ” એમ કહીને તેના સાથીદાર સૈનિકો આગળ ગયો. એ એક ક્ષત્રિય હતો. એની કાયા પહાડી હતી. તેણે પોતાના શરીરે સાદો સ્વચ્છ શ્વેત પોષાક ધારણ કર્યો હતો. તેણે માથા ઉપર એક કીંમતી સાફ વીંટયો હતો. એની કમ્મરે એક પટો હતો. તેમાંથી એક તલવાર લટકતી હતી. તેમાં એક જમ્બેયો ખોસેલો હતો. તેના હાથ ઉપર એક કીંમતી શાલ ઝુલતી હતી. લશ્કરીઓ નજદીક તે જવા લાગ્યો એટલે તે દુકડીના વડાએ જરા આગળ આવીને પડકાર કર્યો: “ કોણ છે એ? તળાવની દશ વાર નજદીક આવવાની મનાઈ છે! ”

“ મામા સિંહને પણ? ” તે આગળ વધતા પહાડી કાયાના ક્ષત્રિયે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મામાશ્રી? આપ ત્યાંજ ઊભા રહો. હું આપની પાસે આવું છું. ”

તે અમત્તદાર તેની પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું: “ કર્ણાટકનાં રાજકુંવરી અત્યારે આ સ્થળ જોવા પધારવાનાં છે એટલે મંત્રીશ્વરે અમને અહીં પહેરો ભરવાનું કામ સોંપ્યું છે. ”

“ મારે એટલુંજ જાણવું હતું, એમ કહી મામા સિંહ નાગેશ્વર પાસે ગયો. મામા સિંહનું આખું નામ સિંહદેવ હતું. કુમાર વીશળદેવની માતા રાણી મહિષી અથવા સત્તાળીનો ભાઈ હોવાથી તે વીશળદેવનો મામા થતો હતો. વીશળદેવને નાગેશ્વરના સાથીદાર

તરીકે દ-દ-યુદ્ધમાં હાજર રહેવાની વસ્તુપાળે મનાઈ કરી એટલે એણે પોતાને બદલે મામા સિંહને નાગેશ્વરની મદદે રહેવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેથી તે તેની સાથે આ સ્થળે આવ્યો હતો. તેણે સૈનિકાનો મલાવ તળાવને આરે હાજર રહેવાનો હેતુ જાણીને નાગેશ્વરને કહેતાં નાગેશ્વર નિરાશ થઈ ગયો. તેણે પૂછ્યું: “ત્યારે તો આપણી ઇચ્છા પાર નહીં પડે. હવે શું કરવું?”

“થોભવું અને જોવું. પણ વીરમ કે તેનો કોઈ પક્ષકાર હજી સુધી અહીં કેમ જણાતો નથી?”

“મને પણ એજ આશ્ચર્ય થાય છે. હું તો ધારું છું કે-એણે યુદ્ધનું નિમંત્રણ તો અવિચારીપણે કરી દાધું; પણ પાછળથી જરૂર ડરી ગયો હશે!”

“ના. ના. એમ ન બને. એ કાંઈ એવો ડરકણ નથી.”

“આપના કરતાં મને તેનો વધુ પરિચય છે. કારણ કે રાજગુરુ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા અમે સાથેજ શીખ્યા છીએ ને? ઘણી વાર મેં એને આવાં નકલી યુદ્ધમાં હાર આપી છે. એટલે મારી તલવાર-ખાજની તે શેઠ ખાઈ ગયેલો છે.”

તે આમ ખોલતો હતો એટલામાં તેના પગ પાસે એક તીર આવીને પડ્યું. તરત સિંહમામાએ કેડેથી તલવાર કાઢી અને આમ-તેમ જોયું. લશ્કરીઓ સિવાય બીજાં કોઈ ત્યાં જણાયું નહીં. નાગેશ્વરે તે તીર ઉઠાવ્યું. તેના પર એક ચિઠ્ઠી આંધેલી જણાઈ. તેણે તે ખોલીને વાંચી. તેમાં લખેલું હતું કે: “હ વાગ્યા સુધીમાં હું આવી ન પહોંચું તો નાગેશ્વરે મારે બદલે મારા સાર્થીદાર ભાણુદેવ સાથે લડવું. તે વખતસર હાજર રહેશે. લિ. વીરમદેવ.”

ચિઠ્ઠી વાંચી તેણે આમતેમ નજર કરી. મામાસિંહે કહ્યું: “અહીં તો નથી દેખાતો ભાણુદેવ ત્યારે દેખાયો ક્યાંથી આ ભાણુદેવ?”

નાગેશ્વરે કહ્યું: “જરૂર તે આટલામાં જ કચાક હશે. હું ધાતું છું કે-આપણી સામેથી બાણ આવ્યું માટે તે તરફ તપાસ કરીએ.”

“હા. ચાલો.” એમ કહી મામો સિંહ આગળ થયો. અને નાગેશ્વર તેની સાથે ચાલવા લાગ્યો.

મામો સિંહ અને નાગેશ્વર વિશાળ ખુદી જમીન ઉપર પોતાની સામેની દિશામાં કટલેક અંતરે ચાલ્યા પછી થોડાંક મકાનો અને ઝાડો આગળ તેઓ થોભી ગયા અને તીર ફેંકનાર કોઈ ત્યાં જણાય છે કે કેમ, એ તપાસવા લાગ્યા; એટલામાં બે માણસો એક મકાનને ઓથેથી નીકળ્યા અને તેમની સમીપ આવ્યા.

“કાણ છે?” મામા સિંહે પડકાર કર્યો.

“ભાણુદેવ અને સાથીદાર મણિભદ્ર:” તેઓમાંના એકે જવાબ દીધો અને તે બંને તેમની નજદીક આવ્યા.

“હોશિયાર! વખત થઈ ગયો છે.” નાગેશ્વરે કહ્યું:

“તૈયાર! અમે કચારની રાહ બેઠી રહ્યા છીએ.”

નાગેશ્વરે પોતાના ધ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી. મામા સિંહે કહ્યું: “થોભો! લશ્કરીઓ અહીં કદાચ બેઠી જશે તો અટકાવ કરશે. માટે મકાનને ઓથે ચાલો.”

તેઓ મકાનની પાછલી બાજુએ ગયા. નાગેશ્વરે કહ્યું: “આપણે યુદ્ધ શરૂ કરીએ તે પહેલાં હું જાણવા માગું છું કે, જે કુમાર સાથે મારે યુદ્ધ કરવાનું છે તેઓશ્રી કોઈ અગત્યના કારણસર આવી શક્યા નથી કે પછી મારી શેઠ ખાઈને બહાનું કાઢીને ઘરમાં ભરાઈ પેડા છે?”

“જ્યાન સંભાળીને વાત કરો.” ભાણુદેવે કહ્યું: “રજપૂત કદી લડવાથી ડર્યો સાંભળ્યો છે? કુમારશ્રી વીરમદેવ અગત્યના કારણસર આજ બપોરના અણહીલવાડ ગયા છે. અહીં વખતસર પાછા

આવી શકાય તેથી તેઓ એક અતિ ચપલ ગતિવાળી સાંઢણી પર બેસીને ગયા છે; પણ તેપને અસુર થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે.”

“ત્યારે તો લડવાથી ડરીને તે ગયો નથી એ ચોક્કસ.” મામા સિંહે કહ્યું: “પણ અમળ જોવી વાત છે કે-અગત્યનું કામ આજે જ ફૂટી નીકળ્યું અને તેપણ એક મદને લાગે એવી રીતે કુમારની ગેરહાજરીના કારણે ૩૫ થઈ પડ્યું!”

“મામાશ્રી,” ભાણુદેવે કહ્યું: “તમે બંને જણ આક્ષેપો કરવામાં લુલીયાઈ સંભાળતા નથી, એ દિલ્લગીરીની વાત છે. પણ હું ખાત્રી આપું છું કે-કુમારથી રોકાઈ શકાય નહીં એવું જ એ કાચું હોવાથી તેઓ ગયા છે.”

“વહેમ ઊપજે એવી વસ્તુ બતાવાય અને કામ કિયું એ ચોખ્ખું કહેવાય નહીં ત્યાંસુધી તો અમને શંકા રહેવાની એ ચોક્કસ છે.” નાગેશ્વરે કહ્યું.

“કહી દે ત્યારે કે શા માટે તેઓ ગયા છે?” મણિભદ્રે ભાણુદેવને કહ્યું,

“સાંભળો.” ભાણુદેવે કહ્યું: “કુમાર વીરમદેવને આજ મધ્ય-રાત્રિ સુધીમાં આ શહેર છોડી જવાનો હુકમ વીરધવળ મહારાજે કર્યો છે, એ તમે જાણો છો. મહારાજ વીરધવળના પિતાશ્રી ટવણુ-પ્રસાદ અણહોલવાડમાં ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ પાસે રાજચિન્તાકારી તરીકે રહે છે એની પણ તમને ખબર છે. કુમારશ્રી તેમની પાસે ગયા છે. પોતાનો દેશવટો રદ કરાવવા માટે પોતાના દાદાજીનો હુકમ લાવવાનો તેમનો ઈરાદો છે.”

“હા: હા: ફેકટ ફાંકાં!” નાગેશ્વરે ખડખડાટ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“એ ટીકા કરવાનો તને શો હક્ક છે?” ભાણુદેવે પ્રશ્ન કર્યો.

“આ હક્ક !” એમ કહીને પોતાની તલવાર ચમકાવીને તેની અણી નાગેશ્વરે ભાણુદેવના ખભાને અરકાડી.

તરતજ ભાણુદેવે પોતાની મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને ખંતે જણ પટાખાજી ખેલવા લાગ્યા. આ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે દરમિયાન નજદીકના ઝાડની ઓથેથી કેટલાક રજપૂતો આવીને તે સ્થળે ઊભા રહ્યા અને યુદ્ધ જોવા લાગ્યા.

“આ શું ?!” મામા સિંહે ત્રાડ નાખીને કહ્યું: “તમે બધા કુમાર વીરમના માણસો છો. તમારે અહીં આવવાનું શું કારણ ?”

“ભલે આવ્યા, તેમનો એક મિત્ર લોહી-લોહાણુ થાય તો તેને લઈ જવાની ફરજ તેઓને બળવવી પડશે!” નાગેશ્વરે ટીકા કરી.

“જોઈશું કે કાણુ લોહીલોહાણુ થાય છે,” આવનાર માણસો-માંના એકે જવાબ વાળ્યો.

મામા સિંહને ચટપટી થઈ. એને શંકા ઊપજી કે-જરૂર આ લોકો નાગેશ્વરનો પ્રાણુ લેવાનો બેત રચીને જ આવ્યા હાજે છે. તે ચોંકેલો રહીને દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ જોવા ઉપરાંત આ માણસોની હીલચાલ પણ તપાસતો રહ્યો.

નાગેશ્વર અને ભાણુદેવ બન્નેની તલવારો પરસ્પર ટકરાતી રહી; આડાઅવળા ફૂદકા મારતા પરસ્પર તેઓ એકબીજાને ધાયલ કરવા મથતા રહ્યા. મામા સિંહે જોયું કે-બન્ને પોતાની તલવારો કુશળતાથી ફેરવે છે; અને પ્રતિસ્પર્ધાના ધા ફાવવા દેતા નથી. એક ઝાંચો થઈને ફૂદીને તલવારનો વાર કરે કે બીજો ચાલાકીથી નીચો વળી પોતાની તલવાર ઝાંચી કરી પોતાનાં અંગને બચાવે; એક આડે પડ્યેથી વાર કરવા બંધ કે બીજો તરત જ ચેતી જઈને તે બાબુએ પોતાની તલવાર ધરીને તેના હાને રોકે તથા પોતે સરકીને કાઈ જુદી જ બાબુએથી પ્રતિસ્પર્ધા પર ધા કરે. આમ કેટલોક વખત

તેઓ વચ્ચે પૂરતી સાવધતાથી યુદ્ધ ચાલતાં ભાણુદેવે નાગેશ્વરના જમણા હાથ પર એક ઘા આપ્યા હતાં. નાગેશ્વર કૂદીને આજુએ થઈ ગયો પણ ભાણુદેવની તલવારે નાગેશ્વરના હાથ પર નિશાન કરવાનો મોઝો ન ખોલ્યો. એ જોતાં ભાણુદેવના સાથીદારો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. તેઓએ ‘શાઆશ’ ‘શાઆશ’ એવા પોકારો પાડી મૂક્યા. ભાણુદેવ ખુશાલીમાં આવી જઈને ‘બેશક, બેશક’ એમ બોલવા લાગ્યો; પણ દાંત કચકચાવીને નાગેશ્વરને કહ્યું: ‘છટ છટ.’

મામા સિંહે નાગેશ્વરને ઉત્તેજન દેતાં કહ્યું: “શીકર નહીં. એનો ઘા સોયનો તો હવે તારો ઘા શૂળનો !”

“ચોક્કસ.” એમ બોલતાં વેંત જ નાગેશ્વરે ભાણુદેવની ખુશાલી દરમિયાનના બેકામપણાનો લાભ લઈ ધણી સ્ફૂર્તિથી ભાણુદેવની કમ્બરમાં પોતાની તલવારની અણી પેસાડી દીધી. ખૂબ ક્રોધથી તેણે આ ઘા કર્યો હતો. એની તલવારની અણી એટલી બધી ઊંડી પેસી ગયેલી જણાઈ કે ભાણુદેવ અકળાઈને આડો થવા ગયો પણ તે બહાર નીકળી નહોતો. ભાણુદેવ અકળાઈને વિવશ થયો ત્યાં તો તેના સાથીદાર મણિભદ્રે નાગેશ્વર પર હલ્લો કરવા પોતાની મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી. તરત જ તેના બીજા સાથીદારોએ પણ તલવારો ચમકાવી.

મામા સિંહથી આ જોઈ રહેવાયું નહીં. તેણે મોટેથી ખૂમ મારીને કહ્યું: “આ કાંઈ રણાંગણ નથી. એકની સામે ફક્ત એકને જ લડવાનું છે. બીજાઓ વેગળા રહેા.”

“હવે એ વખત વહી ગયો. ભાણુદેવજીને ધાયલ કરનારનું મોત નીપજ્યા સિવાય અમે રહેનાર નથી.” એમ કહી મણિદેવે નાગેશ્વર ઉપર તલવાર ઉગામી; પણ મામા સિંહે ચપળતાથી પોતાની તલવારથી મણિભદ્રના હાથ પર એવો તો જખ્મર ઘા કર્યો કે તરત જ મણિભદ્ર “ઝોહ” કહેને દૂર ગાયલી પડ્યો.

નાગેશ્વરની તલવાર એ વેળા બાણદેવની કમરમાંના ધામાંથી બહાર નીકળી. બાણદેવનો ધા સખ્ત હતો. તે જમીન પર પટ-કાઈ પડ્યો.

“બસ; આપણી જીત થઈ; કુમાર વીરમ હાર્યો!” નાગેશ્વરે પોકાર કર્યો.

“નહીં. અમે કુમાર વીરમના સામંતો મોઝૂદ છીએ. કુમાર વીરમની હારનો ઢંઢેરો પીટનારાઓને અહીંથી અમે જીવતા જવા દઈશું નહીં.” એવો સામો જવાબ વાળીને વીરમના સાથીદારોમાંના એક નાગેશ્વર પર હલો કર્યો અને બીજાઓએ મામા સિંહ પર હલો કર્યો.

“આવો, આવો, તમને પણ અમે જરૂર બાણદેવ જેવો સ્વાદ ચખાડીશું.” એમ કહીને નાગેશ્વરે તે એની તલવાર સાથે ધૂમવા માંડ્યું. મામા સિંહને જેવો ક્રોધ ચઢ્યો કે: “હમ્, હમ્” એટલું જ બોલીને એણે તો જેમ ધાસ વાટતો હોય તેમ વીરમના સામંતો પર ધા કરવા માંડ્યા.

આ લડાઈનું પરિણામ શું આવત તે તો પરમાત્મા જાણે; પણ તે શરૂ થયાને થોડીક પળો વીતી ત્યાં તો મશાલોનું અજવાળું જણાયું અને કેટલાક ધોડેસવાર સૈનિકોની વચ્ચેથી એક ભવ્ય મૂર્તિએ ખૂમ મારીને કહ્યું: “સખૂર! તમે લોકો કેણુ છો? આ શું ધાંધલ કરો છો!”

મંત્રી સામે સિંહદેવનો કચ્ચાટ

જે ભવ્ય વ્યક્તિએ નાગેશ્વર અને ભાણદેવના સાથીદારોની ઝપાઝપી જોઈને તે અટકાવવા ખૂબ મારી તે રાણો વીરધવળ હતો. રાણાની ખૂમથી સૌ ઝપાઝપી કરતા બંધ થઈ ગયા. મામા સિંહદેવને એ પળે શંકા ઊપજી કે વીરધવળ જાતે અહીં કેમ આવી પહોંચ્યો. તેણે માની લીધું કે-મંત્રી વસ્તુપાળે જ તેને ખબર આપી હશે. જો કે મંત્રી રાણાની સાથે દેખાતો ન હતો તોપણ મામા સિંહ મંત્રીની અને વીશળદેવની મંત્રણાથી વાકેફ હતો. દન્દ-યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી માગવા વીશળદેવ મંત્રી પાસે ગયો ત્યારે તેણે તેને બહુ આનાકાની પછી રજા આપી. વીશળદેવને તે યુદ્ધ વખતે હાજર નહીં રહેવાની શરતથી આંધી લીધો હતો. પરિણામે વીશળદેવે મામા સિંહને ત્યાં જઈ નાગેશ્વરના સાથીદાર રહેવા વિનંતિ કરતાં મંત્રીની શરત કહી હતી. સિંહદેવને તેથી આશ્ચર્ય થયું હતું. પણ પોતાના વીર ભાણેજના વટને ખાતર તેણે નાગેશ્વરના સાથીદાર થવા કમ્બોયું હતું. આ વસ્તુસ્થિતિ સિંહના મનમાં ઝટ સ્ફૂરી આવી અને તેથી તેણે માની લીધું કે-અવશ્ય મંત્રીએ વીરધવળને ખબર આપી છે. હવે જ્યારે રાણો પ્રત્યક્ષ આવીને ઊભો છે અને

ઝપાઝપી તેણે નજરેનજર જોઈ છે, ત્યારે જે થનાર હોય તે થાય; ગભરાયે કે ડરે કંઈ વળે નહીં, એમ સિંહદેવે નિશ્ચય કરી લીધો.

રાણાએ જ્યાં પૂછ્યું કે: “તમે કાણુ છો? આ શું ધાંધલ કરો છો?” ત્યાં તેના પ્રશ્નોને જવાબ દેવા માટે નાગેશ્વર આગળ વધ્યો. તેણે જણાવ્યું: “મહારાણાશ્રી, અમે આપની રૈયત છીએ. મને અને મારા સાથીદારને દન્દ્યુદ્ધની ફરજ પાડવામાં આવી છે. મેં મારા પ્રતિપક્ષીને મદાત કર્યો તે પછી આ તેના દશ-ઝાર સાથીદારો અમારા પર આક્રમણ કરી અમારો પ્રાણ લેવા ઇચ્છતા હતા; તેવામાં આપશ્રી આવ્યા. અમે આપના ઝણી છીએ કે-અમને અન્યાયથી મરતા આપે બચાવ્યા છે.”

“તમારું નામકામ?”

“મહારાજ, મારું નામ નાગેશ્વર. ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિતને ત્યાં હું એક લડીઓ છું. કુમારશ્રી વીરાજીદેવજી સાથે ગુરુદેવને ત્યાં અભ્યાસ પણ કરું છું.”

“અને આ તો સિંહદેવજી છે!”

“હા, શ્રીમાન.” સિંહદેવે જવાબ દીધો.

“દન્દ્યુદ્ધની ફરજ તમને કાણુ પાડી છે?”

નાગેશ્વરે વીરમહેવની ચિઠ્ઠી મહારાણાના હાથમાં મૂકી.

મશાલોના અજવાળામાં એ વાંચીને મહારાણાએ કહ્યું: “વળી વીરમહેવનું તોફાન! આ દશ-ઝાર જણા તેના જ સાથીદારો છે કે?” જવાબમાં તેમણે હકારમાં ડોકાં હલાવ્યાં.

સૈનિકો તરફ જોઈને વીરધવળે કહ્યું: “તેઓનાં સર્વનાં હથીઆર ખૂંચવી લો. નાગેશ્વર અને સિંહદેવજી, તમારી તકવારોનો ઉપયોગ અડકેક વર્ષ સુધી તમારે કરવો નહીં.”

રાણાની સામે કાંઈ એ કાંઈ ચૂંકાર કર્યો નહીં. સૈનિકાએ ભાણુ-
દેવના સાથીઓની તલવારો ખૂંચવી લીધી.

“વીરમ કયાં છે?” રાણાએ પૂછ્યું.

“મહારાજ,” એક સાથીદારે જવાબ દીધો : “ભાણુદેવ અને
મણિભદ્ર તે જાણતા હતા, પણ તે બંને ધાયલ થયેલા છે.”

“તમે કાંઈ જાણો છો?” નાગેશ્વર અને સિંહદેવને વીરધવળે
પૂછ્યું.

“બીજાની ગુપ્ત વાતો અમે જાણતા હોઈએ તો પણ અમને
તે કહેવાના શો અધિકાર?” સિંહદેવે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ગુપ્ત વાત? શું વીરમ કાંઈ છૂપી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયો છે?”

સિંહદેવ જવાબ દેવા જતો હતો એટલામાં મંત્રી વસ્તુપાળનું
ત્યાં આગમન થયું. મંત્રીને જોઈને રાણાએ કહ્યું : “મંત્રીશ્વર, હું
નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો હતો તેવામાં આ કિશામાં તલવારોના
ખણખણાટ સાંભળી અહીં આવ્યો અને જોઈ છું તો મારા એ
કુમારોના માથાસો અહીં લડે છે! વીરમની એક ચિઠ્ઠી પણ મળી
આવી છે. તેમાં વીશળના સાથીદારને દન્ડ-યુદ્ધની ફરજ પાડવામાં
આવી છે. મારા પ્રતિબંધ છતાં શા માટે આ બંને કુમારો અને
તેનાં માથાસો મને સંતાપે છે? આ ખટરાગ વિષે શું તમને કાંઈ
ખબર નથી?”

“મહારાજ!” મંત્રીશ્વરે કહ્યું : “મને આ બાબતની ખબર
અગાઉથી પડેલી હતી અને તેટલા જ માટે મેં મહાવનો આરો
દુષિત થતો અટકાવવા સૈનિકાનો પહેરો રાખ્યો હતો. શહેરને ફર-
વાજે પણ એવી જ રીતે સૈનિકાની એક ટુકડી મોકલીને વીરમનું
પ્રત્યાગમન રોકવાનો મેં બદોબસ્ત કર્યો છે.”

“પ્રત્યાગમન ? શું તે બહારગામ ગયો છે ? તમે તેની પ્રવૃત્તિથી શું વાકેફ છો ?”

“માત્ર તેની જ પ્રવૃત્તિ હું જાણું છું એમ નથી. વીશળદેવની પ્રવૃત્તિ પણ જાણું છું.”

“મને આ બંને કુમારો ઉદ્દેગ કરાવે છે—”

“વીશળદેવની પ્રવૃત્તિ ઉદ્દેગજનક નથી. કણ્ઠાટકની રાજકુવરી આપણા રાજ્યની મહેમાનગીરી ભોગવે છે. કુમાર વીશળ તેને શહેર બહારનાં દર્યો બતાવવા લઈ ગયો છે.”

રાણાના મુખ પર સંતોષની લાગણી જોઈ મંત્રીએ આગળ કહ્યું : “આ દન્દ-યુદ્ધની તેને કાંઈ ખબર નહીં હોય. તેનું નામ આ દન્દ-યુદ્ધ સાથે ક્ષણભર પણ ભેળવી શકાય નહીં. વીશળની પ્રવૃત્તિઓ નિર્મળ છે; રાજ્યસ્થિતકારક છે; વીરમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા રાજ્યસ્થિતની દરકાર પણ કરતો નથી. આપ શહેરને દરવાજો પધારશો, એટલે આપને ખાત્રી થશે કે, વીરમ ક્યાંથી પાંદડા ફરનાર છે.”

“આપણે ત્યાં જ જઈએ. વીરમના સાથીદારોને સાથે લઈ લો.” રાણાએ કહ્યું.

વીરમજી પોતાનો ઘોડો આગળ ચલાવ્યો. મંત્રીશ્વર તેની સાથે થઈ ગયો. વીરમદેવના સાથીઓને લઈને સૈનિકો પણ ગયા. નાગેશ્વર તેઓ પાછળ જવા તૈયાર થતો હતો ત્યાં સિંહદેવે તેને રોક્યો અને પૂછ્યું : “જોઈ મંત્રીની ચાલાકી ?”

“બરાબર જોઈ. વીશળકુમારને એણે રાણાની નજરમાં હલકો ન પાડ્યો પણ તેનાં મૂલ વધાર્યાં, એ આપણે સંતોષ લેવા જેવું છે.”

“પણ એણે ફસાવ્યા તો આપણને જ ?”

“નાનાએને માથે ઢોળી પાડીને મોટાએને છટકાવી નાંખવા એનું જ નામ રાજરમત !”

“હું મંત્રીની એ કપટવિદ્યા નહીં ચાલવા દઉં.”

હસીને નાગેશ્વર બોલ્યો: “તમે તલવારબહાદુરો ફક્ત તલવારો જ ફેરવી જાણો અને બીજી બાબતોમાં તમને ગમ ન પડે એમ કહેવાય છે તે સાચું જ છે. વીશળદેવનું નામ આ દંડ-યુદ્ધમાં ન બેગવી શકાય, વીશળદેવને દંડની ખબર પણ નહીં હોય, એમ કહેવાનો મંત્રીનો હેતુ તમારા ખ્યાલમાં નથી આવતો ? જો વીશળદેવે આ યુદ્ધ સ્વીકાર્યું એમ જાહેર થાય તો એ સ્વીકાર માટે પણ એને આપણી માફક તત્ત્વાવરતા ઉપયોગનો પ્રતિબંધ કર્યા વિના રાણો રહે નહીં. મામાશ્રી, ચતુર મંત્રીશ્વરે વીશળકુમારને એમાંથી બચાવ્યો અને આપણને હોળીના નાળાએર બનાવવાનું કપટ કર્યું, એ કુમારના હિત માટે હોવાથી આપણે મૌન પકડવા જેવું છે.”

“હં, હં, હવે સમજાયું” સિંહદેવે કહ્યું: “મને તારા સાથીદાર થવાનું વીશળ કહેવા આવ્યો ત્યારે મંત્રીની શરત કહી હતી ત્યારથી મને ગૂંચવણ થતી હતી. હવે એનો સ્ફોટ થયો. મંત્રી બડો મુત્સદ્દી છે !”

“ન્યાં સુધી વીશળકુમારના લાભમાં એની મુત્સદ્દીગીરી રહેશે ત્યાં સુધી આપણે લગીરે ચિન્તા કરવા જેવી નથી. પણ ન્યાં તે આડો ફાટશે કે, આપણે જરૂર એનીશું.”

સિંહદેવ કાંઈ બોલ્યો નહીં અને વિચારમાં પડી ગયો, “કમ, સંદેહ મૂકે થઈ ગયા ?” નાગેશ્વરે પૂછ્યું

“કાંઈ નહીં, મને લાગે છે કે, તું પણ ભવિષ્યમાં કાંઈ ચાલાક મુત્સદ્દી થવાનો !” સિંહદેવે વિચારમનસ્ક ગંભીર વાણીથી કહ્યું.

“મામા,” નાગેશ્વરે હસીને કહ્યું: “એમાં તમારી અને વીશળ-

કુમારની કૃપાનો આધાર છે પણ અત્યારે એ બધાં સ્વપ્નો સેવવાની જરૂર નથી. આગે આગે ગોરખ જાગે !”

નાગેશ્વર ચાલવા મંડ્યો. સિંહદેવ પણ તેની સાથે ચાલ્યો. તેઓ થોડે દૂર ચાલ્યા એટલે નાગેશ્વરે પ્રશ્ન કર્યો: “મામાશ્રી, વીશળકુમાર શહેર બહાર કર્ણાટકની રાજકુંવરી સાથે ગયો છે એવું મંત્રીશ્વરે કહ્યું, એનો કાંઈ અર્થ સમજાય છે ?”

“પરમુલકના મહેમાનને આપણા મુલકની મહત્તા સમજાવવી અને આપણા વિષે તેના ઉપર સારી છાપ પાડવી એ સિવાય વળી બીજો શો અર્થ હોય ?”

“એમાં પણ મંત્રીની ઊંડી રાજરમત મને સાફ સાફ દેખાય છે !” નાગેશ્વરે કહ્યું: “સંજોગો જુઓ. વીરમ અણહીલવાડ ગયો છે. ત્યાંથી તે અત્યારે પાછો ફરનાર છે. એના જ રસ્તામાં વીશળકુમાર અને કર્ણાટકની રાજકુંવરી છે. દરવાજા આગળ સૈનિકો છે. વીરમને રોકવાનો તેમને હુકમ છે. વીરમની ઉદ્ધત પ્રકૃતિ અને વીશળકુમારની ગંભીર પ્રકૃતિ આપણે જાણીએ છીએ. હું ખાત્રીથી માનું છું કે—દરવાજા આગળ કાંઈક ઝઘડો જાગવો જોઈએ. અને તે પણ કર્ણાટકની રાજકુંવરીની નજર સમક્ષ જ જાગવો જોઈએ. એમાંથી વીશળદેવનાં માન વધવાં જોઈએ અને વીરમ પર રાણાશ્રીની વધુ ખફામરજી થવી જોઈએ.”

“પણ તેમાં મંત્રીને શું ?”

“મંત્રીએ દારુ અને દેવતાનાં મેળ આમાં જોડવો છે, એ એની રાજરમત ! મંત્રીને જરૂર ખાત્રી છે—મને પણ ખાત્રી છે—કે, વીશળકુમાર આ સંજોગોમાંથી નિર્વિધે બહાર નીકળી આવશે અને વીરમ એમાં ફસાઈ પડશે.”

“ત્યારે તો તું કહે છે તેમ આપણે ખુશી થવા જેવું છે.”

“ ખુશી થવા જેવું તો ખરું; પણ મેં કહ્યું તેમ જ્યાં સુધી આ રાજરમત વીશળદેવના લાલની હોય ત્યાં સુધી ! એ પછી ચિન્તા કરવા જેવુંયે ખરું. મંત્રીથી આપણે ચેતતા રહેવાનું છે. વીરમ-વીશળના વિરોધ જેવો વિરોધ વીશળ અને આપણા વચ્ચે જગાડવાનાં સોગંદાં આ મંત્રી ગોઠવે તો હું અજબ થાઉં નહીં.”

“ એમ ? જો મંત્રીની એવી કાંઈ ખટપટની ખબર તને પડે તો મને કહી દેજે, હું ‘ એક મગની એ ફાડ ’ તરત જ કરી દઈશ; સમજ્યો ? ” સિંહદેવે કહ્યું.

નાગેશ્વર હસ્યો અને બોલ્યો : “ મામાશ્રી, તમારી તલવાર પર મને મારી તલવાર જેટલો જ વિશ્વાસ છે પણ તલવાર ચલાવવી એ મુત્સદ્દીગીરી નથી. વળી હાલ તુરત તો એક વર્ષની તેજી મનાઈ આપણને અન્તેને છે. ‘ વિષના માર્યા ન મરે તે ગોળના માર્યા મરે ’ એ કહેવત મુજબ જ્યાં સુધી કામ લેવાય ત્યાં સુધી વધારે ઠીક. હાલ તુરત શાન્તિ રાખો. આગળ ઉપર જોયું હશે.”

“ હું ફરીથી કહું છું કે-તું કોઈક જખરો મુત્સદ્દી થવાનો ! ” સિંહદેવે કહ્યું.

કશે જવાબ નહીં વાળતાં નાગેશ્વર ચૂપ રહ્યો.

તેઓ શહેરના દરવાજા તરફ જવા લાગ્યા.

કર્ણાટકની રાજકુંવરી મૃણ્મયીદેવી

રાજેન્દ્ર વીરધવળ વગેરે શહેરના દરવાજા આગળ પહોંચે તે પહેલાં ત્યાં બનેલા બનાવેને કુમાર વીશળદેવ અને કર્ણાટકની રાજકુંવરી સાથે સંબંધ હતો; જેથી એ બેની 'પૂર્વપ્રવૃત્તિનું' દિગ્દર્શન આવશ્યક છે.

મંત્રીશ્વરને ત્યાં વીશળદેવ ગયો હતો એ સુવિદિત છે. મંત્રીશ્વરે તેને દન્દ-યુદ્ધ માટે પરવાનગી આપી પરંતુ તેમાં હાજર નહીં રહેવાની શરત કરી એ પણ સુવિદિત છે. વીશળદેવ મંત્રીશ્વરને ત્યાંથી નીકળીને સીધો મામા સિંહદેવને ત્યાં ગયો હતો અને ત્યાં જઈ નાગેશ્વરના સાથીદાર તરીકે રહેવા તેને વિનવીને તે રાજમહેમાન-મંદિરે ગયો હતો; કે જ્યાં કર્ણાટકની રાજકુંવરીની આગતાસ્વાગતામાં રહેવાનું મંત્રીશ્વરે તેને સૂચન કર્યું હતું.

એ રાજકુંવરીનું નામ મૃણ્મયીદેવી હતું. રાજકુંવરીના ખંડ આગળ પહોંચતાં કુમારને માલુમ પડ્યું કે-તે પડદેનશીન રાજકુંવરી નથી. તેના રિસાલાનો એક સૈનિક તેના ખંડ આગળ પહેરા ભરતો હતો. ખંડમાંથી સંગીતના સ્વરો નીકળતા હતા. સાક્ષાત્ વીણાધારિણીને અવતાર હોય તેમ રાજકુમારીનો કાકિલ કંઠ વીણાના સૂર સાથે એક તાર ચર્મ જતો હતો. એ જ્ઞાન સાંભળતો વીશળદેવ

થોડીકવાર ખંડ બહાર થોભ્યો. સરભરાખાતાનો અધિષ્ઠાતા તેજ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કુમારે તેને શાન્તિપૂર્વક ત્યાં બેસી રહેવા ઈશારત કરી. ગાન પૂરું થતાં નુપૂરઝંકાર સંભળાયો અને રાજકુમારો બહાર આવી. જેવો તેનો કંઠ મોહક હતો તેવી જ તે કાન્તિમતી હતી. સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો તેની કાન્તિમાં ચોર ઝલક પૂરતાં હતાં.

સરભરાખાતાના અધિષ્ઠાતાએ કુમારનો પરિચય કરાવ્યોઃ “અહો ! મને વહેલી ખબર કેમ ન કરી ?” એમ કહેતાં મૃદુમયી-દેવીએ વીશળદેવ તરફ જોયું. બન્નેની નજર એક થઈ. અને એ એકદ્રષ્ટિમાં આત્માની અંતરી ઓળખાણ પલ્લુથઈ ચૂકી. કુમારોની નજર કુમારના હૃદયમાં અને કુમારની નજર કુમારીના હૃદયમાં પ્રવેશી. શબ્દો લખવામાં વખત જાય તેના કરતાં વધારે ગતિથી સ્વયંભૂએ એ બન્નેના હૃદયને જગાડ્યાં; હૃદયે હૃદયની અડચણ વાતચીત આપો-આપ થઈ ગઈ.

“તમારું ગુજરાત” જાણે વીણાના જ દિવ્ય સ્વરનો રણકાર થતો હોય તેમ રાજકુમારીના મુખમાંથી શબ્દો નીકળ્યાઃ “નન્દનવન છે. શાં એનાં હરિયાળાં વનઉપવન ! શી એના મંદિરોની કલા-મયતા ! ખરેખર, ગુજરાત ભવ્ય છે; માત્ર ભૂતકાળનું ભવ્ય નહીં-વર્તમાન કાળનું પણ ભવ્ય—”

“અને આપ સમાં રાજવંશી પતિતપાવન મહેમાનની કુંકુમ-પગલીઓ વડે ભવિષ્યકાળનું પણ—” વીશળદેવે એનું વાક્ય પૂરું કર્યું.

“મને સંદેહ છે.” એમ કહી રાજકુમારીએ તેની પાસે તે ક્ષણે આવેલા, પોતાના રિસાલાની ઉપરીને પૂછ્યુંઃ “કેમ, હવે શું કરવાનું છે ?”

“આપને અહીંની આસપાસની જગ્યાઓ દેખાડવા અહીંના મંત્રીશ્વરે રથ મોકલ્યો છે.”

“ધણી ઉત્તમ યોજના!” રાજકુમારીએ કહ્યું: “આપણે સહુ સાથે જ જઈએ. હું ધારું છું કે, રાજકુમારને આપણી સાથે આવવામાં—”

“લેશ પણ હરકત નથી,” વીશળદેવે જવાબ દીધો.

થોડીકજ વારમાં રાજકુમારી તૈયાર થઈ ગઈ અને રથમાં બેઠી. વીશળદેવે સારથીપદ લીધું. હૃદય હર્ષને હિલોળે ચડ્યું. અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થતી તે પૂછવા લાગી: “આપ રથ હાંકશો?”

“રાજકુલના મોંઘા મહેમાન માટે રાજકુલનો સારથી જ હોય.”

રથ ચાલ્યો. રિસાલો સાથે રહ્યો.

શહેરમાં આજ પ્રાતઃકાળના દરબારમાં બનેલી વાત વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો વણિક ખેમચંદ અને તેની પાછળ ધસેલા વીરમદેવની વાતો કરતા હતા, પરંતુ એ વાતોમાં અતિશયોક્તિ પણ થઈ ગઈ હતી. પરિણામે વીરમ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી અને વીશળદેવ પ્રત્યે માનની લાગણી લોકોમાં વધી ગઈ હતી. એ બહુજ ડાહ્યો રાજકુમાર છે, એમ સર્વનો અભિપ્રાય થઈ ગયો હતો.

અને એ વાતો હજી તો શહેરમાં પ્રસરતી હતી એટલામાં રાજકુમાર વીશળદેવને રથરૂઢ થઈ રથ હાંકતો લોકોએ જોયો. “કેવો સરળ હૃદયનો કુમાર છે!” “કેવો નિર્ગર્વ છે?” “કર્ણાટકના મહારાજની કુંવરીની મહેમાનગીરીમાં લગીરે બિજુપ નથી આવવા દેતો અને મોંઘા મહેમાનનું મૂલ બરાબર સમજે છે!” લોકો કહેવા લાગ્યા.

લોકોના દિલમાં આ લાગણીએ એટલું બધું ધર કર્યું કે. તે

શહેરના બજારમાં આવ્યો. ત્યાં તો ખૂબ ગિરદી જમી ગઈ. ચોગર-દમથી લોકોએ તેને અક્ષતપુષ્પથી વધાવવા માંડ્યો. એને માન આપવામાં લોકોએ સરસાઈ કરી મૂકી.

શરુઆત તો પુષ્પાક્ષતથી થઈ, પણ જેમ જેમ રથ આગળ ગયો તેમ તેમ તો સ્વાગતની ચીજોમાં મોંઘી વસ્તુઓનો સમાવેશ થયો.

એક મંદિર આવ્યું. તેમાં દર્શનાર્થે રાજકુમારીને રથમાંથી ઉતારવામાં આવી. જ્યાં તે રથમાં પાછી બેસવા જાય છે કે-મોતીને વરસાદ એના પર પડ્યો ! એક મોતી એના હાથમાં પડ્યું. ચમકીને એણે જાંચું જોયું. મંદિર નજદીકના એક મકાનના ઝરુખામાંથી એક બાળા મોતીથી એ બંનેને વધાવતી હતી !

“ અહો ! કેવી સ્વાગતપ્રવીણ અને અંતરના ઉમળકાવાળી પ્રજા છે ! સાચાં મોતીથી વધાવે છે ! ” રાજકુમારી બોલી.

હજી પણ એના આશ્ચર્યમાં વધારો થવાનો હતો. ચોગરદમ માનવમેદની ઊભરાઈ જતી હતી અને કુમાર પર પુષ્પો અને પુષ્પહાર થોકબંધ પડ્યા જતા હતા. એવામાં “ ઓ.....મા...રે ! મારું બાળક રસ્તા વચ્ચે છે ! ઓ...રે ચગદાઈજશે ! ” એવો સ્વર સંભળાયો. કુમારે એવી તો ચાલાકીથી ઘોડાની રેન પકડી લીધી કે આંચકા સમેત રથ ઊભો રહી ગયો.

સ્ફૂર્તિથી અને મજબૂતાઈથી રેન બાંધીને કુમાર રથમાંથી ઊતરી પડ્યો. જુએ છે તો એક બાળક ઘોડાના પગ નજદીક પડેલું છે. ઘોડાને એકદમ થોભાવ્યાથી એને લગીરે આંચ આવી નથી. કુમારે બાળક ઉઠાવી લીધું.

હસતું-રમતું નાનકડું બાલકું !

“ કાનું છે આ દેવદૂત ? ” રાજકુમારે ગિરદી તરફ જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“ ખમ્મા, મારા વીરા, જુગજુગ જીવજો અને હંમેશાં આવી રીતે અમ ગરીબની આંતરડી ઠારજો. ” એમ બોલતી એક સ્ત્રી દોડી આવી. તેણે બાળકને પોતાની કને લઈ લીધું.

વાત એમ હતી કે-એ બાળકની એ માતા હતી. પોતાની સાથે ઊભેલી એક બાઈ સાથે વાતોમાં તે તસ્લીન થઈ ગઈ હતી. તેનું બાળક રમતું રમતું રસ્તા વચ્ચે જતું રહેતું, તેનું તેને લાન રચું ન હતું. ગિરદીમાં તે શોધખોળ કરતી હતી, એટલામાં તેને માલૂમ પડ્યું કે રથના આવવાના રસ્તામાં જ તે પડેલું છે ! કુમારે તેની ખૂમાખૂમને આધારે ચપળતાથી ઘોડા રોકીને તે બાળકને બચાવ્યું. કુમારે જ્યાં તેને બાળક સોંપ્યું કે તે બોલી: “ હું તો એક ગરીબ પાત્રણ બાળા છું. મારે અંતરની આશીષ સિવાય બીજું કંઈ આપવાનું નથી. હું આશીષ આપું છું કે, તમારું બંનેનું જોડું અખડ રહો.”

રથની અંદર બેઠેલી રાજકન્યા એ સાંભળીને ચોંકી. એણે બહાર ડોકું કાઢ્યું. જનવૃન્દના એ અપાર સમૂહમાં એની અને કુમારની આંખ એક વાર ફરી મળી. અર્ધપગમાં બંનેએ તે પલટાં પાંચી લીધી.

આ અદ્ભુત બનાવથી કુમારની ચાલાકીનાં ચોગરદમ વખાણ થઈ રહ્યાં અને જેમ જેમ રથ આગળ વધ્યો તેમ તેમ જુદી જુદી વસ્તુઓ વેચનારાઓનાં બજારોમાંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ વડે કુમારને માન આપવામાં આવ્યું.

જ્યારે રથ શહેરની ભાગોળ આગળ આવ્યો ત્યારે પુષ્પોથી તે ખૂબ ભરાઈ ગયો હતો અને વિવિધ વસ્તુઓ રથની અંદર પડ્યાથી કુમારની તેની અંદર ઢંકાઈ ગઈ હતી. કુમાર રથમાંથી ઊતર્યો. રથમાં બેઠે તેણે પૂછ્યું: “ રાજકુમારી, ક્યાં છો ? ”

“ આ પુષ્પો, સ્ત્રીઓ અને આશ્ચર્યના ઢગલા નીચે ઢંકાઈ ગઈ છું ! ”

“આશ્ચર્ય કેમ ?”

“તમારી પ્રગ્નતી આટલી યધી માયાળુતા જોઈને.”

“ગુજરાતની એ એક અજબ ખાસીઅત છે. જેના પર ગુજરાતીઓનો પક્ષપાત વધી જાય છે; જેનાથી તેઓ પોતાનું હિત થયેલું માને છે, તેના જાણે ગુલામ હોય એવી રીતે તેના પર પોતાનાં હૃદય નિસાર કરી દે છે; તેને અંતરનાં અનેક વધામણાંથી ઓવારી દઈ પોતાની કીમતી માલમિલકતની કશીજ ગણુના ન કરતાં તેને માટે ફના કરવા તત્પર થાય છે.”

“અજબ ભોળી પ્રગ્ન ! પણ એનો લાભ જરૂર કાઢ ખંધાઓ લઈ જાય.”

“એમ પણ બને છે. અમારા ગુજરાતનો પૂર્વકાળનો ઇતિહાસ એવા દાખલાઓથી ભરપૂર છે કે જેમાં પરદેશીઓએ આવી ગુજરાતને પોતા પર મુઘ્ધ કરી ગુજરાતીઓની પ્રકૃતિનો લાભ લીધો છે.”

થોડોક વખત વિશ્રામ લઈ તે બંને પાંડવોનાં પૌરાણિક સમયની ઇતિહાસોને આધારે જોવાલાયક સ્થળો જોઈ પાંડવટેકરી આગળ પહોંચ્યા અને તે સ્થળે વિશાળ મેદાન જોઈ કુમારીએ કહ્યું :
“તમે રથ બહુ વાર મુઘી હાંક્યો. હવે મને હાંકવા દો.”

“તમે ? સંગીતની પેઠે આ કલા તમને સાધ્ય છે ?”

“એની પરીક્ષા કાંઈ મોંનાં વેળુથી થાય ?”

તે રથ હાંકવા આતુર છે એમ જોઈ કુમારે કહ્યું : “હું રથમાં બેસીશ તો મને ખ્યાલ નહીં આવી શકે કે તમે ઘોડા પર કેવો કાબૂ રાખી શકો છો. હું અહીં બેસી રહી તમે રથ હાંકશો એ જોઈશ.”

“એ પણ ઠીક છે.”

રાજકુમારીએ સારથીપદ લીધું અને રથ હાંકવા માંડ્યો. રાજકુમાર તેના માણસો સાથે વાતોમાં રોકાયો પણ તેનું ધ્યાન તો કુમારી રથ હાંકતી હતી તે તરફ જ રહ્યું. એણે જોયું કે અશ્વોની ગતિને તે બરાબર કાબૂમાં રાખી શકે છે; અને ગભરાઈ જતી નથી. તે નિશ્ચિંત બન્યો.

એટલામાં એક સાંઢણી ઝડપથી ત્યાંથી પસાર થઈ. રાજકુમારનું ધ્યાન વાતોમાં હતું એટલે તેના ઉપર કાણુ બેઠું હતું, એ તેના જોવામાં આવ્યું નહીં; પણ સાંઢણીની ધૂધરીઓના રણકારથી તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. સાંઢણી પસાર થઈ ગઈ હતી.

કાષ્ટ ગામથી કાઈ કાસદ આવ્યો હશે. એમ કુમારે પોતાના મનમાં માની લીધું.

વસ્તુતઃ એ સાંઢણી કુમાર વીરમદેવની હતી. તે અણહીલવાડ-પાટણથી નિરાશ થઈને પાછો વળતો હતો. તેને રાતના નવ વાગે મલાવને આરે દન્દ-યુદ્ધ કરવું હતું તેથી ઉતાવળમાં હતો.

તેની સાંઢણી જ્યાં શહેરના દરવાજામાં પેસવા ગઈ કે-દરવાજા બહાર ઊભેલા સૈનિકોએ તેના હાંકનારને પડકાર કરી જણાવ્યું: “અંદર નહીં જવાય.”

“કેમ?”

“કર્ણાટકનાં રાજકુમારી શહેર બહાર ગયાં છે. તે હમણાંજ પાછાં ફરશે. તેમનો રિસાલો પહેલાં અંદર જશે; તે પછીજ તમારી સાંઢણીથી જઈ શકાશે.”

“એવી તો બહુએ રાજકુમારીઓ જોઈ!” વીરમે કહ્યું: “મારી સાંઢણી કાષ્ટને ખાતર અટકી રહેશે નહીં.” તેણે હાંકનારને અંદર જવા હુકમ કર્યો.

પણ સિપાઇઓ તેનો માર્ગ રોકીને ઊભા. તેઓએ ડાંગો ઝાંચી કરીને સાંઢણીને આગળ વધવા દીધી નહીં.

વીરમદેવનો મિઝબ ગયો. સાંઢણીને ખેસાડાવીને તે નીચે ઊતર્યો. અને સૈનિકા પાસે જઈ બોલ્યો: “ મને કોણ અટકાવે છે ? ”

“ અમે અટકાવતા નથી પણ થોડી વાર થોભવા કહીએ છીએ. ” તેમના સરદારે આગળ આવીને જવાબ દીધો.

વીરમ તેનું ગળું પકડીને બોલ્યો: “ મને વીરમદેવને શું તું બીજાની શેહમાં દબાવવા માગે છે ? તેમાં જે એક પારકા મુલકની દ્રાકરીની શેહમાં ! ”

“ મહેમાનની સલામતીને ખાતર અમને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. ” સૈનિકાના સરદારે જવાબ દીધો.

“ હજી વધારે પરડ કરે છે ? ” એમ કહી વીરમદેવે તે સૈનિકને ધક્કો મારી જમીન પર પાડી નાખ્યો. એટલામાં કર્ણાટકની રાજકુવરીનો રથ આવી પહોંચ્યો. સૈનિકાએ રથને જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. એ પ્રસંગે વીશળદેવ રથ હાંકતો હતો. તેણે જોયું કે—કુમાર વીરમ જમીન પર પડેલા એક સૈનિક નજદીક ઊભો ઊભો ગુસ્સામાં જ કાંઈક બોલે છે. તે આશ્ચર્યથી કાંઈ પ્રશ્ન કરવા જાય એટલામાં ફૂદકા મારીને વીરમ રથ તરફ ધસી આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ રથ પાછો વાળ. મારી સાંઢણી દરવાજામાં જશે તે પછીજ તારાથી અંદર જવાશે, પણ...” વીરમ ખચકાઇને બોલ્યો: “ અરે આ શું ? ” વીરમે રથ હાંકનારના મોં તરફ ટીકીટીકીને નજર કર્યા બાદ કહ્યું: “ તું તો વીશળ છે ! અલ્યા, તારી કબ કર્ણાટકી સગીતું હુંડાપણું કરે છે ? ”

“ ભાઈ, ભાઈ, આ શું બોલો છો ? ” વીશળદેવે જવાબ દીધો: “ તમે નશો કરીને આવ્યા છો કે શું ? રથમાં કર્ણાટકનાં માનવંત રાજકુમારી બેઠાં છે. રાજ્યનાં તે મહેમાન છે. ”

“શું બીજા બધા હાંકનાર મરી ગયા હતા કે તારેજ રથ હાંકીને મહેમાનગીરીની હદ ઓળંગવી પડી ?”

“જરા વિચારપૂર્વક બોલો તો કીક. ”

“બ, બ, મને કાંઈ તેની અથવા તારો પરવા નથી. ”

વીશળદેવ રથ પરથી ઊતરી પડ્યો અને બોલ્યો: “ભાઈ, હું રથ વાળીને જરૂર તમારી સાંઢણીને અંદર પહેલી જવા દેત; પણ જે શબ્દો તમે રથમાં બેઠેલી વ્યક્તિ સંબંધી બોલ્યા છે તે સાંભળ્યા પછી તો તમારી પાસે તે વ્યક્તિની માફી મંગાવ્યા વિના રથ પાછો નહીં વાળું. ”

“હું માફી માગું ? છટ ! છટ ! જેવો તું ગાંડો થયો છે તેવો ગાંડો હું નથી. સ્ત્રીજાતની માફી હું કદી માગવાનો નથી !”

“વીરમભાઈ, તમે રાજ્યમહેમાનનું અપમાન ઉપર અપમાન કરો છો. ”

“આ રાજ્યને અને મને શું લાગેવળગે છે ? હું તમારા કાઈના તાબામાં રહેવા બંધાયેલો નથી. મને તમો સર્વ પર ધિક્કાર ઊપજે છે. પિતાજી ઉપર, ગુરુજી ઉપર, મંત્રી ઉપર, તારા ઉપર અને જેનામાં મોહાંધ થઈ તું...”

વીશળદેવે વીરમના મોં પર હાથ દાખી એને વધુ બોલતો અટકાવ્યો અને કહ્યું: “સો વાતની એક વાત. ફક્ત આ રથમાંનાં રાજકુમારીની માફી માગી લો અને પછી બેલાશક તમારી સાંઢણી પર સવાર થઈને જાઓ.”

“માફી તો નહીંજ માગવાનો. તારાથી થાય તે કરી લે. ”

રથનો પડદો એ વેળા હટ્યો અને રાજકુમારી સ્વયંમેવ નીચે ઊતરી આવી.

વીરમ અને વીશળ જ્યાં જોલા હતા ત્યાં ગર્વભેર મક્કમ પગલાં ભરતી જઈને તે પળભર વીરમ તરફ ક્રોધથી જોઈ રહી.

“ રાજકુમારીની મારી માગો. ” વીશળદેવે કહ્યું.

“ મૃત્યુ થાય તો પણ નહીં. ” વીરમદેવે જવાબ દીધો.

સૈનિકામાં હલનચલન થઈ રહ્યું. હવે ઘાંઘક પણ નવું ધાંધલ થશે એમ સૌને લાગ્યું અને અન્યું પણ તેમજ.

વીશળદેવે પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી પણ આંખના પલકારામાં વીરમે પોતાની તલવાર ઊંચી કરી વીશળદેવ પર ઘા કર્યો. એ ઘા સ્ફૂર્તિથી વીશળદેવે પોતાની તલવાર પર જીલી લીધો અને કહ્યું: “ ભાઈ, જ્યારે મારો પોતાનો પ્રશ્ન હોતો ત્યારે મેં એક વેળા તમારી આગળ મારું મસ્તક ઝુકાવી મારો વધ કરવા કહ્યું હતું. અત્યારે એક સન્નારીના સન્માનનો પ્રશ્ન છે. મારો ક્ષાત્રધર્મ મને ફરમાવે છે કે—તમને અત્યારે અવશ્ય એવો ઘડો આપવો જોઈએ કે, ફરીથી સ્ત્રીજાત પ્રત્યે ગેરવાજબી વર્તન ચલાવો નહીં. ચાલો, હવે અજમાવો તમારી તલવાર. ”

જોતજોતામાં અનેની તલવારો પરસ્પર ટકરાવા લાગી. વીરમને રાજકુમારીના તરફ એક તસુભાર પણ વીશળે આગળ જવા દીધો નહીં; પણ ઉલટું પોતાની તલવારની ધારથી તેણે વીરમને વધારે દૂર જવા ફરજ પાડી. અનેની તલવારોના એવા તીક્ષ્ણ અને જોશભર્યા વાર, પરસ્પર થવા લાગ્યા કે, આસપાસ ઊભેલા સૌ વિચારમાં પડી ગયા કે, આનું શું પરિણામ આવશે.

જે સૈનિકાની ટુકડી ત્યાં ઊભી હતી તેના સરદાર પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—આ યુદ્ધ અટકાવું કે નહીં? વીરમે તેનું અપમાન કર્યાથી તેને તેના ઉપર ક્રોધ ઊપજ્યો હતો. વીશળના

સિદ્ધાંતોને લીધે તેને વીશળદેવ તરફ માન ઊપજ્યું હતું. તે આનાકાનીમાં હતો તે દરમ્યાન વીશળદેવે આડાઅવળા અને અણુચિંતવ્યા એવા વાર કરીને વીરમને મૂંઝવી નાખ્યો કે તેને વીશળ ઉપર ધા કરવાની ફાવટ આવી નહીં. તે થાક્યો હોય કે નિરાશ થયો હોય તેમ હવામાંજ ફક્ત તેની તલવાર વીંઝાતી રહી. વીશળે તેનાં આવાં બાથોડીઆં વખતે ધણી ચાલાકીથી તેના હાથમાંની તલવાર પોતાની તલવારના ધાથી છટકાવી નાખી. રાજકુમારી રફૂર્તિથી એ તલવાર પડી હતી ત્યાં આવીને ઝભી રહી. ત્યાં ઊભેલાઓએ ખુશાલીના પોકાર કરી મૂક્યા. રાજકુમારી ઘડીકમાં પોતાના પગ આગળ પડેલી તલવાર તરફ, ઘડીકમાં વીરમ તરફ અને ઘડીકમાં વીશળ તરફ સ્મિત કરતી જોઈ રહી.

વીશળદેવ સમજી શક્યો કે, રાજકુમારી શા હેતુથી ત્યાં આવીને ઊભી હતી. વીરમની સમજમાં એ હેતુ ઊતર્યો હોય કે નહીં એ તે જાણે પણ તેણે તલવાર નજદીક આવી નીચા વળીને તે તલવાર લેવા કોશીષ કરી.

રાજકુમારી તરતજ બોલી: “ શા માટે મારાં ચરણમાં પડો છો? હું તમને મારી આપું છું. ”

તલવારને વીરમથી હાથ અરકાડી શકાયો નહીં. તે ખસીઆણો પડી ગયો. એ સમજ્યો કે—તલવાર લેવા નીચા વળતાં બેશક તેને રાજકુમારીનાં ચરણ આગળ ઝૂકવું પડ્યું; અને એ બૂલ થઈ.

તેણે હોઠ કરડ્યા. તે અવાજ બની ગયો. રાજકુમારીએ ખસીઆણો પાડ્યાથી તેના ઉપર હુમલો કરવાની તેની હિંમત ચાલી નહીં. તેણે રાજકુમારીના પગ પાસે પડેલી પોતાની તલવાર લીધી નહીં અને વીશળદેવ કને આવીને બોલ્યો: “ બંધુ, મારા ગ્રહ વાંકા છે. આજનો

દિવસ મારા માટે અશુભ છે. મને દિલ્લગીરી થાય છે કે, ગુસ્સાના આવેશમાં હું ગમે તેમ ખોલી ગયો. મને મા—”

વીરાળદેવે એને ‘ માફ ’ શબ્દ પૂરો ખોલવા દીધો નહીં. પોતાની તલવાર દૂર ફેંકી દઈને પોતાના પસ્તાયેલા ભાઈને તે ભેટી પડ્યો. થોડી વારે બંને ભાઈઓ રાજકુમારી નજીક આવ્યા.

રાજકુમારીએ વીરમદેવ તરફ જોયું. વિકાળ વાઘ અત્યારે નરમ ઘેટા જેવો બની ગયો હતો. એના મોં પર નિરાશાની લાગણી છવાઈ ગયેલી હતી.

“ હું તમને માફ કરું છું. ” રાજકુમારી ખોલી.

“ તમે મને આભારી બનાવ્યો છે. ” વીરમે જવાબ દીધો.

રાજકુમારીનું સંપૂર્ણ માન જળવાયું.

ફક્ત નીચેનો શ્લોક કહીને તે રથમાં ખેસી ગઈ.

વાણ્યેકાસમલંકરોતિ પુરુષ

યા સંસ્કૃતા ધાર્યંતે

ક્ષીયન્તે સ્વલુ ભૂષણાનિ સતતં

વામ્ભૂષણં ભૂષણં ।*

“ હું એવી વાણી રાખવા પ્રયત્નશીલ થઈશ. ” એમ શુદ્ધ અંતઃકરણથી વીરમદેવ ખોલ્યો.

“ ત્યારે તો તમારા ગ્રહ વાંકા છે એમ નજ કહી શકાય. ” વીરાળદેવે તેને કહ્યું.

“ એ વાક્ય મેં મારી મુસાફરીને ઉદ્દેશીને કાઢ્યું હતું. ” વીરમદેવે જવાબ દીધો: “ દેશવટાનો પિતાજીનો હુકમ રદ કરાવવા માટે હું દાદાજી પાસે અણહીતવાડ ગયો હતો. દાદાજીએ પિતાજીના

* ભાવાર્થ:—જે સંસ્કારી વાણી પુરુષ ધારણ કરે છે તેજ તેને શોભાવે છે. ખરેખર, ભૂષણો તો નાશ પામે છે; પરંતુ વાણી-ભૂષણ સદા ટકી રહેનારે ભૂષણ છે.

કામમાં વચ્ચે આવવા ના પાડી. મારે પાછા આવવું પડ્યું. અહીં દરવાજામાં પેસતાં આ ધાંધલ થયું. મલાવને આરે જતાં મને મોડું થઈ ગયું. મારી ઉમેદ બર આવી નહીં અને ત્યાં પેલા નાગરે જરુર ભાણુદેવને મારી નાખ્યો હશે—”

“ભાણુદેવને શા માટે મારી નાખે?” વીશળદેવે પૂછ્યું.

“હું વખતસર ત્યાં જઈ પહોંચું નહીં તો મારે બદલે ભાણુદેવની મેં નીમણુંક કરી હતી.”

“તો, ચાલો, આપણે જલદીથી ત્યાં જઈ તપાસ કરીએ અને જો તમે શાન્ત થયા હો, તો એ આખું પ્રકરણ માંડી વાળીએ.”

“ભાઈ, એ પ્રકરણ બંધ પાડવા હું રાજી છું. હવે આ ધાંધલ ન વધે, એવી મારી ઇચ્છા છે.”

વીરમદેવ આ વાક્ય બોલી રહ્યો એટલામાંજ રાણા વીરધવળ અને મંત્રી વસ્તુપાલ સૈનિકા સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મશાલોના અજવાળામાં વીરમદેવે જોયું કે—તેના સાથીદારો તેમાં છે. ભાણુદેવ અને મણિભદ્રને તેણે એમાં જોયા નહોં. તેને વહેમ ઝપાળ્યો કે—નક્કો એ એ જણ મરાયા છે અને બીજા બધાને પકડી લેવામાં આવ્યા છે. પિતાજીનો વધુ ક્રોધ પોતાની ઉપર ઊતરશે, એમ કદપી લઈને તે એકદમ પોતાની સાંઢણી પાસે ગયો અને હાંકનારને ઝડપથી તે દોડાવવા તેણે હુકમ આપ્યો.

“વીરમ, ક્યાં જાય છે? આમ આવ.” રાણાએ મોટે અવાજે હુકમ કર્યો; પણ સાંઢણીને ઉઠાડીને હાંકનારે દરવાજા બહારથી જ પાછી વાળીને દોડાવી મૂકી. એ જોઈ રાણા સૈનિકા તરફ વળ્યો અને બોલ્યો: “સૈનિકા—”

તે આગળ બોલે એટલામાં વીશળદેવે તેના ઘોડા આગળ જઈ પોતાનું મસ્તક ઝુકાવી કહ્યું: “પિતાજી, ભાઈની પાછળ સૈનિકાને નહીં મોકલવા મારી આપને ખાસ અરજ છે.”

“ કારણ ? ”

“ તેમણે પોતાનાં તમામ વર્તન માટે પશ્ચાત્તાપ જાહેર કર્યો છે અને ફરીથી અહીં નહીં આવવા કબૂલ કર્યું છે. ”

“ હું એ ન માની શકું. ”

“ તોફાન કરતી વખતે અને કાનૂનો વિરુદ્ધ વર્તતી વખતે કરો વિચાર ન કરવો અને પછીથી પસ્તાવું એથી કાંઈ મારી મળી શકતી નથી; પણ-” જમીન પર પડેલી વીરમહેવની તલવાર તરફ રાણાની દૃષ્ટિ જતાં તેણે પૂછ્યું: “ પેલી તલવાર કાની પડી છે ? શું અહીં પણ તલવારો ચાલી છે ? ” જે સૈનિક ત્યાં ઊભા હતા તેના સરદારને રાણાએ પોતાના અહીં આવવા પહેલાં શું અન્યું હતું તે જણાવવા કહ્યું. એ સૈનિક તમામ હકીકત આદિથી રાણાને કહેવા માંડી.

વીશળદેવ રાણાના ઘોડા આગળથી ખસી ગયો.

રાણો વિગત સાંભળતો હતો તે દરમિયાન નાગેશ્વર અને સિંહદેવ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સિંહદેવ તે હકીકત સાંભળવા લાગ્યો અને નાગેશ્વરે વીશળદેવ પાસે જઈ મલાવને આરે બનેલા બનાવનું બ્યાન દ્રઢમાં કર્યું.

વીશળદેવ તે વખતે કણ્ઠાટકની રાજકુમારીના રથ પાસે ઊભો હતો. નાગેશ્વરની વાત રાજકુમારીથી સાંભળી શકાતી હતી. નાગેશ્વર એ વાત કહી રહ્યો એટલે વીશળદેવે તેને પૂછ્યું: “ મલાવનો બનાવ અને અહીંનો બનાવ, બન્નેને લીધે પિતાજીનો ક્રોધ જરૂર વધશે. તે શાન્ત કરવાનો કાંઈ ઉપાય ? ”

નાગેશ્વર તેનો ઉત્તર આપે એટલામાં તો રાજકુમારીના રથના ઘોડા ચમક્યા અને દરવાજા તરફ દોડ્યા. રાજકુમારીએ રથમાંથી ચીસ પાડી.

વીરધવળને જે સૈનિક-સરદાર વાત કરતો હતો તે અટકી ગયો. વીરધવળનું અને સૌનું ધ્યાન દોડતા રથ તરફ ગયું. વીશળદેવ રથની પાછળ ફેલાંગો ભરતો દોડ્યો; વિગત કહેનાર સરદારે અને ઘોડેસવાર સૈનિકામાંના ફેટલાકે પણ પોતાના ઘોડા રથ પાછળ દોડાવ્યા.

ઘોડીક વારમાં વીશળદેવ રથ પર ચઢી ગયો અને ઘોડાને કાબૂમાં લેવા માટે તે રેન પકડવા ગયો તો તેને જણાયું કે રથની અંદરથી રાજકુમારીએ રેન પકડેલી હતી ! તે રેન પોતાના હાથમાં લેવા મથ્યો ત્યાં રાજકુમારીએ પડદો ઉપાડી હસતાં હસતાં કહ્યું:

“ ચતુર કુમાર, ઘોડાઓએ વગર વિચારે ભંગાણુ પાડ્યું નથી ! ”

વીશળદેવ હવે સમજી ગયો કે-વીરધવળ સમક્ષ રજૂ થતી હકીકત તેને પૂરી કહેવાય નહીં અને તેનું ધ્યાન બીજે રોકાય એ હેતુસર રાજકુમારીએ આ ફેસ કર્યો હતો !

દિલ્હીના સુલતાનની માતા ગુજરાતમાં

કર્ણાટકની રાજકુમારી ચાલાકીને વીશળદેવે પૂરેપૂરી અમલમાં મૂકી. રાજમહેમાનમંદિર સુધી રથને તેણે જવા દીધો અને એ બાદ તેની પાછળ આવેલા ઘોડેસવાર સૈનિકોને તેણે સમજાવી દીધા કે, “રાજકુંવરીને જે શ્રમ પડ્યો છે તેથી તેની તબિયતમાં બિગાડો થઈ જવાથી હું અહીં રોકાઈશ. તમારે પિતાજી પાસે જવું હોય તો જવ.”

એ સૈનિકો પાછા વળી ઘોડેક દ્વરે ગયા ત્યાં તો વીરધવળ અને વસ્તુપાળ પણ શહેરમાં આવી પહોંચેલા જણાયા. સૈનિક-સરદારને હવે કાંઈ વિગત કહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું નહીં. રાણા પોતે મહેલે ગયો અને વસ્તુપાળ પોતાને ભવને ગયો. તેણે એક દૂતને તરતજ રાજમહેમાનમંદિરે મોકલ્યો. વીશળદેવ અને કર્ણાટકની રાજકુંવરીની વાતચીત છુપાઈને સાંભળીને આખાયે બનાવની સંકલના એ વાતચીતમાંથી તે દૂત ગોઠવી શક્યો. તેણે વસ્તુપાળને તેનું નિવેદન કર્યું. વીશળદેવના ગુણો માટે મંત્રીને ઘણું માન બિપજ્યું અને તેણે પાંકા ઠરાવ કર્યો કે કર્ણાટકની રાજકુંવરીનું લગ્ન વીશળદેવ

સાથેજ કાઈને કાઈ ઉપાયથી કરાવવું. બેશક, રાજકુમારી દેશાટનેથી પોતાને વતન પાછી જાય ત્યાં સુધી આ કરાવ અમલમાં મૂકી શકાશે નહીં, એ વાત તેના ધ્યાન બહાર રહી નહીં.

વીરમદેવના જે સાથીદારોએ આગલી રાત્રે નાગેશ્વર અને મામા સિંહ સાથે ઝપાઝપી કરી હતી. તેઓને વીરમના દેશવટાના વીરમગામમાંજ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. અને વીરમદેવ પોતે પણ તે ગામમાં ગયો હતો. તેને સગવડો કરી આપવામાં વસ્તુપાળે થોડાક દિવસ ધ્યાન રોક્યું. એવામાં એક દિન ખંભાત બંદરેથી ખબર આવી પહોંચી કે—દિલ્હીના સુલતાન મોળયુદીનની વૃદ્ધ માતા મક્કા ખાતે હજ કરવા માટે ખંભાત બંદરે આવી ઇસ્લામી પંથના એક વહાણવટીને ત્યાં ઊતર્યાં હતાં; પરંતુ કોષ્ટક લૂંટારાઓએ તેમને લૂંટી લીધાં છે. પોતાની માતાને આ પ્રકારે ગુજરાતના તોફાની લોકોએ રંજડયાની ખબર દિલ્હીના સુલતાનને થશે તો તે જરૂર અપમાનનો બદલો લેવા માટે ફોજ મોકલશે.

વસ્તુપાળે વિચાર કરી જોયો. દિલ્હીના સુલતાન સાથે અથગમણનો તેને અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. એની અગણિત મોગલ સેનાનો એને કર નહોતો; કારણ કે—થોડાંક વર્ષ ઉપર સુલતાને ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી હતી ત્યારે અર્જુનગીરી (આણ)ની ઘાંટી (ખીણો)માં મંત્રીએ તેની સેનાને જખરી હાર આપી હતી. એ હાર પછી સુલતાન ફરીથી ચઢાઈ કરવા હિમ્મત કરી શકે નહીં; પરંતુ એજ સુલતાનની માતાએ ખંભાતથી મક્કે હજ કરવાનું પસંદ કર્યું અને તે લૂંટાઈ. એ ઉપરથી મંત્રીને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે—સુલતાને કદાચ ખીણ ચઢાઈની તૈયારીઓ કર્યા પછી ચઢાઈ માટે આ બહાનું તો નહીં જોડવું હોય ? જે એ બહાનું હોય તો તે માટે ફરિયાદ ઉઠાવવાનો મોક્કો તેને ન આપવો, એમ મંત્રીએ કરાવ્યું.

મંત્રીએ સ્વગત કહ્યું: “ ગુજરાતની ભૂમિમાં આવનાર પરદેશી અથવા હિંદુ સિવાયની કોઈ પણ જાતિને હિંદુ રાણા વીરધવળના અમલમાં એવું કહેવાનું પ્રાપ્ત થવું જોઈ એ નહીં કે, તે ભૂમિમાં રાણાના ગેરકારોબારને લીધે લૂંટારાઓનો દોર જામી ગયો છે અને તે લૂંટારાઓ રાણાની નિર્જળતાથી અહિંદુઓને લૂંટે છે અને પીડે છે. આ લૂંટારાઓને જરૂર પડકવા અને સુલતાનની માતાને દર્શાવી આપવું કે—ગુજરાતના હિંદુ રાણાની રાજ્યપ્રણાલિ રામરાજ્ય સમી છે. તેમાં હિંદુ સિવાયનાઓને સંપૂર્ણ સંતોષ મળે છે અને પરદેશી રાજવંશીઓ પ્રત્યે રાણાની મહેમાનગીરી ઉદાર અને એકસરખી છે. વીરાળ કર્ણાટકની રાજકુમારીની મહેમાનગીરીમાં તેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો તેમ સુલતાનની માતાની મહેમાનગીરીમાં મારે જાતે સરસાઈ મેળવવી જોઈશે. ”

આ પ્રસન્ન અને કુશળ મંત્રીએ તરતજ સૈન્ય સાથે ખંભાત તરફ પ્રયાણ કર્યું. જે વહાણવટીને ત્યાં સુલતાન મોજ્યુદીનની માતા ગિતરી હતી તેને ત્યાં જતાં મંત્રીને માલૂમ પડ્યું કે—તે એક લક્ષાધિપતિ હતો અને સુલતાનનાં માતૃશ્રીનો સંબંધી થતો હતો. મંત્રીએ તરતજ ઉદાર દીલ બતાવીને તે વહાણવટીને જણાવ્યું કે—“ જે દુષ્ટોએ આ કૃત્ય કર્યું હશે તેઓને હું સખ શિક્ષા કરીશ અને ઠેક મક્કા સુધી જવામાં સુલતાનની માતાને હવે જરાકે તકલીફ પડે નહીં તેનો પૂરેપૂરો મજબૂત બંદોબસ્ત કરી આપીશ. ” વહાણવટીએ મંત્રીના આ નિર્ણયની ખબર સુલતાનની માતાને કહેતાં તે ખુશી થઈ.

લૂંટારાઓ કોણ હતા તેની તપાસ માટે મંત્રીએ યોગરદમ પોતાના માણસો મોકલ્યા. બે દિવસ સુધી કોઈ પત્તો મળ્યો નહીં. ત્રીજે દિવસે રાત્રિને વખતે મંત્રી જાતે તપાસ કરવા નીકળ્યો. તેની સાથે તેના ત્રણ વિશ્વાસુ સૈનિકા હતા. ફરતાં ફરતાં તે બંદર તરફ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં એ વખતે કોઈની અવરજવર ન હતી. થોડોક વખત તે અહીંતહીં ફર્યો એટલામાં દરિયાના પાણીમાંથી કોઈ વ્યક્તિને

કિનારા ઉપર ચડતી તેણે દીડી. “એ કાણુ છે? શા માટે આ રાતને વખતે તેને દરિયામાં પડવું પડ્યું, તે પૂછો અને મારી કને લાવો.” એમ મંત્રીએ પોતાના સૈનિકાને ફરમાવ્યું. તેઓ તે વ્યક્તિની કને ગયા તો તે તેમની પરિચિત વ્યક્તિ જણાઇ. તે નાગેશ્વર હતો! તેઓ આશ્ચર્યચકિત થતા મંત્રી પાસે તેને લાવ્યા.

હસતાં હસતાં તેણે મંત્રીને નમન કર્યું. મંત્રીએ પૂછ્યું: “તું અહીં ક્યાંથી? અને શું મોતી મેળવવા તે દરિયામાં ડૂબકી મારી હતી?”

“કૃપાળુ,” એજ હસિત મુખમુદ્રાથી નાગેશ્વરે જવાબ દીધો: “સેવકનું શ્વસુરગૃહ ખંભાતમાં છે. એક વર્ષ સુધી તલવાર ફેરવવાની રાણાશ્રીએ મનાઈ કરી એટલે આ સ્થાન મને સાંભર્યું. સેવક પેલી કહેવત “શ્વસુરગૃહનિવાસો સ્તર્ગતુલ્યો—”

“વારુ; વારુ; એ બધું રહેવા દે.” મંત્રીએ તેની વાત અટકાવીને પૂછ્યું: “પણ અહીં દરિયાકિનારે તું શા માટે આવ્યો?”

“શું તેની પણ મને મનાઈ છે?”

“હું ફક્ત સહેજ પૂછું છું.”

“મુરખી, હું અહીં મોતી મેળવવા આવ્યો હતો! આપ પણ અહીં મોતી મેળવવા પધાર્યા છો, આપને થોડખંધ મોતી મળી શકે એવું સ્થાન મેં શોધી કાઢ્યું છે.”

“અર્થાત—”

“મુત્સદ્દી પુરુષ પણ એવો પ્રશ્ન કરે?”

મંત્રીએ તેના વાક્યો પર મનન કર્યું. પોતાની મુલાકાત સાથે આ ચાલાક જીવાનના શબ્દોનો વ્યંગાર્થ છે એ તેના ખ્યાલમાં આવ્યું. તેણે સ્નેહપૂર્વક તેનો ખભો ટાપડીને કહ્યું: “શું તું લૂંટારાઓ સંબંધી વાત કરે છે?” નાગેશ્વરે સ્મિત કરતાં નમન કર્યું. “તેઓનું સ્થાન તું શોધી શક્યો છે?” નાગેશ્વરે હા પાડી. “શાઆશ,” મંત્રીએ કહ્યું: “ત્યારે હવે શી દીલ છે?”

“ હજી બરાબર એક પ્રહરની ઢીલ છે. ” નાગેશ્વરે કહ્યું: “ એ માણસો ચાંચીઆઓ છે. આજ મધ્યરાત્રિ પછી તેઓ શહેરમાં એક શ્રીમંતને ત્યાં લૂંટ કરવા જનાર છે. એ વખતે તેઓને સહેલાઈથી પકડી શકાશે. ”

“ પણ આ બધું તેં જાણ્યું કેવી રીતે? નાગેશ્વર, મારે કહેવું જોઈએ કે, મારી ધારણા કરતાં પણ તું તારી આ જીવાન વયમાં બહોળા વધારે ચાલાક નીવડ્યો છે. ”

“ શ્રીમાન મંત્રીજી, હું આપની સાથે વાત કરવા માગતો નથી. ” એમ કહી પૂઠ ફેરવી અદ્ય વાળી નાગેશ્વર ઊભો રહ્યો.

“ તારાં વખાણુ ક્યાં તેથી કે? ઠી...ક! કાણાને કાણો ન કહેવો, એમ કે? ” મંત્રીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

નાગેશ્વર તેના તરફ ફર્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ હું લગભગ સાત દિવસથી અહીં આવેલો છું. સુલતાનની માતા હુંટાઈ તે રાત્રે અચાનક હું આ તરફ આવ્યો હતો ત્યારે એ લોકોમાંના બે જણને મેં વાતચીત કરતાં સાંભળ્યા હતા. તેઓની સાથે મૈત્રી બાંધી મેં તેઓને મારી ગાંઠનાં નાણાં આપીને મોજ ઉડાવવા દીધી અને ધીમે ધીમે તેઓનું સ્થાન અને તેઓના ધંધાની હકીકત મેળવી લીધી. તેઓના સ્થાનની મુલાકાત પણ હું ચાહે ત્યારે લઈ શકું છું. તેમના સંકેત શબ્દોથી હું સારી પેઠે માહિતગાર થઈ ગયો છું અને હવે જ્યારે આજ તેઓ નવી લૂંટ માટે તત્પર થનાર છે ત્યારે તેઓને આપની મારફત પકડાવવા એવો મનસૂબો કરીનેજ હું આવ્યો છું. ત્રણ દિવસથી આપ અહીં પધાર્યા છો એ મારા જાણવામાં હતું, પરંતુ એ ચાંચીઆઓ દરિયાની અંદર જહાજોમાં રહેતા હોવાથી આપના સૈનિકો તેમને પકડી શકે તેમ ન હોવાથી હું તેમની પાસેથી થોભી ગયો હતો. સુલતાનની વૃદ્ધ માતાને લૂંટ્યા પછી કાઈ વેપારી જહાજ લૂંટવાની તક એ ચાંચીઆઓને

મળી નથી એટલે તેમણે આજ અહીંના એક શ્રીમંતનું મકાન ફાડવા ઠરાવ્યું છે.”

“તેઓ કઈ જાતિના છે?”

“તમામ એકજ જાતિના નથી.” નાગેશ્વરે કહ્યું: “કાળી, ખારવા, રજપૂત અને મુસલમાનો. લગભગ ૬૦ માણસોનું એ ટાળું છે.”

“કાંઈ ચિન્તા નહીં. હું ૧૦૦ સૈનિકો સાથે આવેલો છું.”

“આપ પોતે ૧૦૧ મા!”

“અને તું પણ વધારાનો—”

“નહીં જી. મને તો તલવાર ફેરવવાની મનાઈ છે.”

મંત્રી તેની સમયસૂચકતાથી અજબ થતો તેના તરફ ધડીભર જોઈ રહ્યો. મુત્સદ્દીએ પોતાનું અંતર ખોલ્યું નહીં અને કહ્યું: “ત્યારે તો તને ખાતલ રાખવો પડશે!”

મંત્રી મુત્સદ્દી હતો. નાગેશ્વરમાં મુત્સદ્દીનાં ખીજ હતાં. ઉપરાંત તે તલવારીઓએ હતો. તેણે જવાબ દીધો: “મને તેથી ખેદ થતો નથી. એક રાજવંશીની ઇજ્જત લીધા પછી મારી તલવારે ખીજ કાઢવી ઇજ્જત લેવા બેશક એક વર્ષની ચૂપકાદીભરી તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ!”

મંત્રીએ ચાલવા માંડ્યું. નાગેશ્વર અને ત્રણ સૈનિકો પણ તેની પાછળ ચાલ્યા.

જે મકાનમાં ચાંચીઆઓ લૂંટ કરવાના હતા તે મકાન નાગેશ્વરે મંત્રીને બતાવ્યાથી મંત્રીએ અગાઉથીજ પોતાના સૈનિકોને ત્યાં ગોઠવી દીધા અને એ મકાનના ઘણી પાસે બહારથી એવો ઢોંગ કરાવ્યો કે, જાણે કોઈને કશી ખબર નથી અને ઘરમાં સૌ નિદ્રાધીન છે. જે સમય

લૂંટ માટે અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તે સમયે બરાબર ચાંચીઆઓની ટોળી આવી અને મકાનમાં દાખલ થઇ. મંત્રીના સૈનિકો પૂરતા સાવધાન હતા. તેઓએ તેમને ઘેરી લીધા. ઝપાઝપી થઇ; કોઇક ધાયલ થયા; કોઇક સૈનિકોને પણ ધાયલ કર્યા પણ આખરે ચાંચીઆઓમાંના એકએકને પકડી લેવામાં આવ્યા. તેઓને તમામને કેદ કરીને મંત્રીએ નાગેશ્વરને થોડાક સૈનિકો સાથે ચાંચીઆઓનાં જહાજો પર મોકલ્યા; જ્યાંથી તે લૂંટનો તમામ માલ લઇ જહાજોનો સદંતર નાશ કરી પાછો ફર્યો.

ચાંચીઆઓની લૂંટનો બધો માલ સુલતાનની માતા સમક્ષ મંત્રીએ રજૂ કર્યો; જેમાંથી પોતાની લુંટાયેલી વસ્તુઓ તેણે વીણી લીધી; તેની કેટલીક સોનામહોરોની કાથળીઓ પણ તેમાં હતી. તેણે તેણે લઇ લીધી અને બાકીનો માલ પોતાનો ન હોવાથી તે લેવા ના પાડી.

પોતાની લુંટાયેલી વસ્તુઓ પાછી મેળવી આપવામાં મંત્રીએ લીધેલી મહેનત માટે જ્યારે રાજમાતાએ તેનો આભાર માનવા માંડ્યો ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું: “માતા, મારા રાણાની રૈયતને આપે લુંટાતી બચાવી છે, એ આપ ભૂલી ગયાં. જે આપની થયેલી લૂંટ માટે મેં તપાસ ન કરી હોત તો આ ચાંચીઆઓ પ્રજાને વધારે ત્રાસ આપત. આવા દુષ્ટ લોકોને પકડવાની આપે મને તક આપી છે તે માટે હું અંતઃકરણપૂર્વક આપનો આભારી છું; પણ માત્ર શબ્દોથી હું તે આભાર બતાવવા માગતો નથી. મારું આપને નિમંત્રણ છે કે, મારે ત્યાં પધારો. મારી જન્મદાતા માતાની જેટલી સેવા હું કરું છું તેટલીજ આપની સેવા કરીશ અને જગતને બતાવીશ કે, હિંદુ જીવનમાં ઝેરવેર નથી. ઇસ્લામી પંથની મહેમાનગીરીમાં એક હિંદુ, જાતીય વિદ્વેષનું લવલેશ પણ બીજા પોષતો નથી; પણ પૂર્ણ માનથી તેની ખીદમત ઉઠાવે છે.”

“હું, એમ કે?” એટલુંજ પૂછી રાજમાતાએ તેનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું. પોતે જે શબ્દો બોલ્યો તેની કસોટી આ વૃદ્ધ અને અનુભવી રાજમાતા કરવા માગે છે એ વસ્તુપાળ સમજી ગયો.

વસ્તુપાળ સહિત દિલ્હીના સુલતાન મોળયુદ્ધીનની માતા ધોળકામાં આવ્યાં. મંત્રીએ તેને પોતાના ઘરમાં ઉતારે આપ્યો અને આઠ દિવસની અંદર સુલતાનની માતાની સંપૂર્ણ મહેરબાની મેળવવા માટે અને તે સાથે ગુજરાતની કારીગરીને અમરત્વ આપવા માટે તેણે બક્ષિસની અમોલ વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી.

ગુજરાતના નિપુણ સુતારોને તેણે ધોળકામાં એકત્ર કર્યા અને રાતદિવસની મહેનત લઈને સુંદર કાતરકામવાળું એક તોરણ બનાવવાનું કામ સોંપ્યું. મક્કાની હજ એ માર્ગે થતી. દરિયામાં વહાણમાં બેસીને અને તે પછી જમીન પર ઊંટ અથવા ઘોડા ઉપર બેસીને. આ બંને માર્ગે જવાય તે દરમિયાન જેટલી જેટલી સામગ્રીની જરૂર પડે તેટલી તમામની યાદી કરાવીને અને ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં ગામેમાં વખણાતી ખાસ વસ્તુઓ પણ મંગાવીને તેણે તૈયાર રખાવી. આઠ દિવસ પૂરા થાય તે દરમિયાન મંત્રીએ જાતે સુલતાનની માતાની તહેનાતમાં રહી તેના ખાનપાનનો ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રયત્ન રાખ્યો. ન્યારે તોરણ તૈયાર થયું ત્યારે તેણે સુલતાનની માતાનાં ચરણોમાં મૂકી જણાવ્યું કે, “મક્કાના દરવાજામાં બાંધવા માટે મારા તરફની આ નજીવી બેટ છે.” તોરણમાં ફક્ત કાતરકામ ન હતું પણ એવી રચના કરવામાં આવી હતી કે, તેની અંદર દીવા ગોઠવાઈ શકે. આ સંપૂર્ણ કારીગરીની વસ્તુ ઉપરાંત કાંમતી વસ્ત્રો, તે ઉપરની જીકટીકીની કારીગરી, રંગ-બેરંગી પટોળાં, માટી અને હાથીદાંતનાં નકશી કામનાં રમકડાં, આરસપહાણના પથ્થરોમાં ઉમદા શિલ્પકામ કરેલી વસ્તુઓ ઇત્યાદિ પણ સુલતાનની માતાને તેણે મોકલે લઈ જવા આપ્યાં.

તોરણ તૈયાર કરનાર સુતારોમાંના થોડાકને અને રાજ્યના સૈનિકોમાંના કેટલાકને લઈને તે આડમે દિવસે સુલતાનની માતા સહિત ખંભાત બંદરે આવ્યો. તેણે સૈનિકોને તાકીદ કરી કે, “ઠેક મક્કા સુધી સુલતાનની માતાની સાથે રહી તમારા જીવ કરતાં પણ વધુ તેના જીવનું સંરક્ષણ કરજો. અને આખીયે હજ દરમિયાન તેને રાત્રી બદામ પણ ખર્ચ ન કરવા દેતાં મારા તરફથી દરેક ખર્ચ કરીને યથેચ્છ સુખસગવડ આપજો.”

ખંભાત બંદરેથી જ્યારે વહાણો રવાના થયાં ત્યારે મંત્રી સ્વગત બોલ્યો: “જગતને મેં કસોટી કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું છે. જગતે એ કસોટી કરવી રહી કે એક રાજવંશી ઇસ્લામીને તેની પવિત્ર યાત્રા નિર્વિઘ્ને કરાવવામાં એક હિન્દુ સફળ નીવડ્યો કે નહીં ?”

એક મહિનો વહી ગયો. સુલતાનની માતા મકકેથી પાછી ફરી ત્યારે મંત્રીએ પોતાનાં માણસો મારફત જાણ્યું કે, મક્કાના ખલીફ ગુજરાતના તોરણની કારીગરી માટે ધણો જ સંતોષ બતાવ્યો હતો. તેણે બાખુશીથી મક્કાના દરવાજાને તોરણ બાંધવા દીધું હતું. તેણે જાતે તેમાંના દીવા પ્રકટાવવાની ક્રિયા કરી હતી અને જે જે હાજરો તે દરમિયાન મકકે હતા તેઓ સર્વેએ પ્રસન્નતા બતાવી હતી. ખલીફને ચરણે ધરેલી ગુજરાતની કારીગરીની વસ્તુઓએ તો તેને બારે તાજૂખીમાં નાંખી દીધો હતો. ખલીફ ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા કે, “જૂતકાળમાં કોઈ પણ હિંદુએ નહીં મોકલેલી એવી આ તમામ વસ્તુઓ છે. અને તેમનું ઉમદાપણું જોતાં હમારા ઇસ્લામ ધર્મ માટે હિંદુઓના માનની સાબિતી મળી રહે છે, એથી હું ધણો ખુશ થાઉં છું.”

સુલતાનની માતા બંદરે ઊતર્યાં એટલે મંત્રીએ તેમનો નગર-પ્રવેશોત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી કરાવ્યો અને તેમાં ખંભાતની જનતા

પણ ખુશીથી સામેલ થઇ. જે વહાણવટીને ત્યાં અસલ તેમનો ઉતારો હતો ત્યાં તેમને લઇ જવામાં આવ્યા બાદ મંત્રીએ ખુદ તેમને પૂછ્યું: “હજ કેવી થઈ?”

“ઠીક થઈ.”

“કોઇ જાતની અગવડ પડી નથી ને?”

“ના.”

આટલાજ ટૂંક ઉત્તરો સુલતાનની માતાએ આપ્યા તેથી મંત્રી ઘણો આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે તેના મુખથી અતિ પ્રશંસાના શબ્દો સાંભળવાની આશા રાખી હતી અને જ્યારે તે ન સાંભળ્યા ત્યારે તેને અધિક સંતોષ આપવા માટે મંત્રીએ ઠરાવ કર્યો. જેવી વસ્તુઓની બેટો તેણે મક્કાના ખલીફને મોકલાવી હતી તેવી વસ્તુઓ સુલતાનની માતાને આપી. ઉપરાંત ગુજરાતની જમીનમાંથી પાકતાં ફળફૂલ તેને નજર કર્યાં. ખંભાતના બજારમાં એ દિવસે ૫૦૦ ઘોળા વહેરા વેચાવા આવ્યા હતા. મંત્રીએ તે ખરીદી લઈને સુલતાનની માતાને, ગુજરાતમાં પ્રાણીઓ કેવાં થાય છે, તેના સંસ્મરણરૂપે બેટ કર્યાં. જ્યારે દિલ્હી ઉપડવાનો દિવસ આવી લાગ્યો ત્યારે સુલતાનની માતાએ મંત્રીને બોલાવ્યો અને કહ્યું: “તમે દિલ્હી આવી શકશો?”

“માતાજી, આપ ફરમાવો તો આપના નોકર તરીકે આવું.” મંત્રીએ જવાબ દીધો.

“તારી પોતાની ઇચ્છા નથી થતી, બેટા?” માયાજી સ્વરે સુલતાનની માતાએ પૂછ્યું.

“સિંહની ગુફામાં જવા કેાની ઇચ્છા હોય?”

અને એ પ્રશ્ન કરતાંજ મંત્રીને કંઈક સંતોષ મળે એવો ઉત્તર સૌથી પહેલી વાર સુલતાનની માતાએ આપ્યો. “સિંહને જન્મ દેનારી તેની માતા સિંહણની તબિયત ખુદ તેના સંતાનની માફક

ઉઠાવ્યા પછી પણ તેની સાથે ગુફામાં દાખલ થતાં અચકાવું નહીં જોઈએ બેટા, દિલ્હીનો સુલતાન લોકો પર રાજ્ય કરે છે પણ તેની માતા ઉપર રાજ્ય કરતો નથી, એ ખ્યાલમાં રાખજે.”

સુલતાનની માતા મહાશુદ્ધિશાળી છે. અને તેના તરફથી કંઈ દોષો થવાની ધારતી નથી એવો વિશ્વાસ રાખીને મંત્રી તેની સાથે દિલ્હી જવા તત્પર થયો.

દિલ્હી નજદીક પહોંચવાને બે ગાઉ બાકી રહ્યા એટલે સુલતાનની માતાએ મંત્રીને થોભાવ્યો. તેને એક ગામડામાં ઉતારે આપીને પોતે દિલ્હી ગઈ. “આમ કેમ ?” મંત્રી સ્વગત વિચારવા લાગ્યો અને વિચાર કરતાં તેને એ પક્ષી વૃદ્ધાના શબ્દો યાદ આવ્યા. સંતોષજનક અને સંપીલું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવા માટેજ તેણે આગમ્યેતી વાપરીને પોતાને દિલ્હીથી દૂર રાખ્યો છે, એમ તેના પણ ખ્યાલમાં આવ્યું.

મંત્રીનો ખ્યાલ બરાબર હતો. તેણે ગામડામાં મુકામ કર્યો. તેજ સાંજે વાજતેગાજતે સુલતાન તરફથી ફેટલાક અમલદારો તેને તેડવા આવ્યા. તેઓની સાથે તે ગયો. સુલતાન દરબાર ભરીને બેઠો હતો. તેની માતા તેના સિંહાસનની પાછળ પડદામાં વિરાજી હતી. સુલતાને મંત્રીને આવકાર આપ્યો અને કહ્યું: “ગુજરાતમાં તમારા જેવા બાહોશ મંત્રીઓ હશે, એવો મને ખ્યાલ ન હતો. મારાં માનવંત માતાજીના કહેવાથી મેં જાણ્યું છે કે, ફક્ત હું જ એમનો દીકરો નથી પણ તમેયે એમના દીકરા બરાબર છો. દીન મઝહબના કાનૂનો અમને ફરમાવે છે કે, જેવા તમે તરફ ખીજા વર્તો તેવા તમે તમના તરફ વર્તો. મારાં માતાજીને મક્કાની હજ તમે ખૂબ સુખસગવડોથી કરાવી છે, એ જાણીને મને તમારી અદેખાઈ આવે છે અને ઔર અદેખાઈ આવવાનું કારણ એ છે કે, તમે દીન મઝહબના

નથી. મારાં માતાજીએ તમને પોતાના પ્રતાપી પુત્ર બરાબર કહ્યા છે. હિન્દુ ધર્મને તમે પરધર્મીઓ તરફથી આવો માયાભર્યો પ્રેમ જીતી શક્યા તે બદલ અદેખાઈ લાવીને એક વાર મારું દીલ પોકારી બેઠે છે કે, હું તમારી જગ્યાએ કેમ ન હતો ? મને જન્મ દેનારી મારી માનવંત માતાની સેવા હું પોતે કેમ ન બજવી શક્યો ? અને એ અદેખાઈની આગમાં મારાં પાક માતૃશ્રીનાં સંપૂર્ણ સંતોષી હૃદયનું ઝરણું પડીને આગમાંથી ખુદાઈ નૂર જેવું તેજ ઉત્પન્ન કરે છે. મારી માતાનું મલપતું મોં બ્યારે જોઉં છું ત્યારે આગ ખુદાઈ જાય છે અને યોગરક્ષમથી મારું દીલ તમારા પ્રત્યે માન અને પ્રેમના શીતળા ફૂવારા છોડવા લાગે છે. ગુજરાતના મંત્રીશ્વર, કહો હું તમારું પોતાનું શું બલું કરું ? તમને ખુદને મારી બાદશાહીમાંથી શું શું આપું કે જેથી તમારી સેવાનો બદલો મેં વાળી આપ્યો ગણાય ? તમે જે માગશો તે આપીશ, તમે પોતે રાજ થાઓ, એજ હવે તો મારા દીલની મોટામાં મોટી ઉમેદ છે.”

જે પ્રયત્ન સુલતાને એક વાર ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી હતી અને હિન્દુઓને કચડી નાખવાનો મનસૂબો કર્યો હતો તેજ સુલતાનના મુખમાંથી વસ્તુપાળ આભારભર્યા આ શબ્દો સાંભળતો હતો. એને લાગ્યું કે, એ શબ્દો સુલતાનની જન્મદાતા માતાનાજ છે. આવા શબ્દો શસ્ત્રાસ્ત્રોના બળમાં માનનારો એક બાદશાહ પોતાના મુખમાંથી કહે એવા સંજોગો તેની માતાએ ઉત્પન્ન કર્યા એથી વસ્તુપાળનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન થયું. પોતાની મહેનત આખરે સફળ થઈ, એથી એને આનંદ થયો. પણ માગવું શું ? વસ્તુપાળે જો દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી અત્યારે પોતાને માટે જાગીર માગી હોત તો તેને મળી શકી હોત; બાદશાહના લંડારમાંથી તેણે અમૂલ્ય જરૂરવાહીરો માગ્યાં હોત તે મળી શક્યાં હોત.

સુલતાને ‘જે માગશો તે આપીશ’ એ ખુદ્દા શબ્દો કહ્યા

હતા. વસ્તુપાળ પોતાનો સ્વાર્થ બહુ સારી રીતે અત્યારે સાધી શક્યો હોત. બાદશાહ, તેની માતા અને દરબારમાં હાજર રહેલાં સૌ જણ આતુરતાથી તે શું માગે છે એ જાણવા તત્પરી રહ્યાં. મંત્રીના દીલમાં એ વખતે પોતાનું ગુજરાત અને પોતાના ગુજરાતનો ધણી સર્વોપરી હતાં. તેણે મક્કમ અને ગંભીર સ્વરે કહ્યું:

“ સુલતાન સલામત ! એક ઇન્સાનની પોતાના મહેમાન તરફ જે ફરજ હોવી જોઈએ તે સિવાય મેં કંઈ વિશેષ કર્યું નથી. છતાં આપને તે અધિક પ્રિય થઈ પડ્યું છે અને મને કંઈ માગવા કહ્યો છે. તો હું એટલું જ માગું છું કે, જ્યાં સુધી દિલ્હીનાં તખ્તોતાજ આપ સલામતને હસ્તક હોય ત્યાં સુધી આપે કદી ગુજરાત પર ચડાઈ કરવી નહીં, ગુજરાતની પ્રજાને પીડવી નહીં અને ગુર્જરેશ્વર સાથે પ્રેમભરી સંધી ટકાવી રાખવી. ”

“ બસ ઇતિના જ ! ખુદ કે લિયે કુચ્છ નહીં ! ” આવા પોકારો દરબારીઓમાંથી પડી રહ્યા.

“ મારે પોતાને માટે મારે કંઈજ માગવાનું નથી. ” યોગરદમ નજર ફેરવીને સૌ દરબારીઓ સાંભળે એવી રીતે મંત્રી બોલ્યો.

બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો હતો. એટલામાં પડદાની અંદરથી તેની માતાનો અવાજ સંભળાયો:

“ શીખો, શીખો, મારા મઝ્જબના બિરાદરો ! આ ગયર કૌમના એક બડા અફસરની વફાદારી અને ઇમાનદારીમાંથી કંઈક શીખો ! મારી ખીદમત ઉઠાવવામાં તેણે ખૂબ તકલીફ લીધી છે તેમ છતાં પોતાના સ્વાર્થ માટે એક ફૂટી બદામ પણ માગી નથી. જે માગ્યું છે તે ફક્ત પરમાર્થની નજરે માગ્યું છે; પોતાના રાજ તરફની વફાદારી માટે માગ્યું છે; પોતાના દેશની પ્રજાની બહેતરી અને સલામતી માટે માગ્યું છે. શીખો, આવા રાજભક્ત અને આવા દેશભક્ત

ચતાં શીખો. સ્વાર્થની લાગણી દૂર રાખતાં શીખો. દેશ પહેલો, રાજ પહેલું અને પોતાની જાત પછી-સ્વાર્થ પછી એવું વર્તતાં શીખો. બેટા વસ્તુપાળ ! દિલ્હીનો સુલતાન તારી માગણી સ્વીકારે છે પણ હું તે છતાંયે તને ફરીથી તારે પોતાને માટે કાંઈ માગવા કહું છું.”

“મારાં માતાજી બરાબર કહે છે.” સુલતાને કહ્યું : ગુજરાત તરફ મારી હયાતીમાં હું નજર સુઢાંત નહીં કરું; મારો એક હલકો સિપાઈ પણ તે તરફ નહીં આવે એવું વચન હું આપું છું; પરંતુ તમારી જાત માટે કાંઈ માગો.”

“સુલતાન સલામત !” વસ્તુપાળે જવાબ દીધો : “અમારા આર્ય ઇતિહાસમાં રાજમાતાઓએ રાજપુત્રો પર અજબ પ્રભાવ પાડ્યાના દાખલા મોજૂદ છે. આજ એક ઇસ્લામી રાજમાતાના એવાજ નમૂનેદાર પ્રભાવનો દાખલો મેં નજરે નિહાળ્યો. એક માતાના બળવાન અંતઃકરણની કેવી શક્તિ હોય છે, એ આમાંથી જગતની પ્રજાઓને શીખવાનું મળે છે. ગુજરાતને માટે મને અહીં જે વચન અપાયું છે તે દ્વારા હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યની ગાંઠ મજબૂત થતી હોવાથી મારે ખીન્નું શું માગવાપણું રહે છે ? એ માગણી મારી અંગત ગળો કે પછી ચાહે તેવી ગળો. એ સિવાય મારે પોતાને માટે હું કાંઈજ માગતો નથી. મને એવું કશુંજ ઢ્યાણ નહીં કરવા સૌને મારી વિનંતિ છે.”

મંત્રી ‘એકનો બે’ થયો જ નહીં. એણે પોતાને માટે કાંઈ ન જ માગ્યું. બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ તેને પોતાનાં સિંહાસન પાસે બેસાડ્યો અને આ પ્રસંગની ખુશાલીમાં પોતાના દરબારમાંના સૌને શિરપાવ આપ્યા.

[૭]

મહાન મંત્રી

ગુજરાતના મંત્રીએ દિલ્હીના સુલતાન પાસેથી મેળવેલા વચનને શાહી મહોર સાથેનો રુક્ષો એક દૂત મારફત અગાઉથી ગુજરાતના રાણાને મોકલાવીને પોતે દિલ્હીથી ધોળકે જવા જીપાડ્યો. શાહી દૂતે તેની અગાઉ ધોળકે આવીને રાણા વીરધવળ દરબાર ભરીને બેઠો હતો ત્યાં એ રુક્ષો રજૂ કર્યો. ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિતે એ વાંચતાં જ સૌને આશ્ચર્ય થયું.

મામા સિંહદેવે એ રુક્ષા ઉપરથી એક બુદ્ધો જ અર્થ ઉપગમવીને કહ્યું: “આમાં એટલી વાત ઠીક છે કે-મંત્રીશ્વરે આપણા પર બંધન નાખ્યું નથી.”

એક બીજા દરબારીએ ટાપશી પૂરી પૂછ્યું: “આપના કથનની મતલબ શી છે?”

“ન સમજાયું?” મામા સિંહે કહ્યું: “ગુજરાત પર સુલતાન ચડાઇ ન કરે એમ તેને બાંધી લેવામાં આવ્યો પણ આપણે તેના પર ચડાઈ નહીં કરીએ એવું બંધન મંત્રીએ ન સ્વીકાર્યું. ગુજરાતને મહાગુજરાત બોવા આપણે જરૂર સુલતાન પર ચડાઈ કરી શકીએ.”

“ બરાબર, બરાબર, મામાશ્રી! આપ ઠીક કહો છો. ” બેત્રણ દરબારીઓ બોલી બેઠ્યા.

દિલ્હીનો શાહી દૂત અચંબાથી આમતેમ બેવા લાગ્યો.

રાણાએ કાષાધ્યક્ષને હુકમ કર્યો: “ આ દૂતને માનમરતબા અને શિરપાવ સાથે વિદાય કરો. ”

દરબારીઓ સ્તંભિત થઈ ગયા. દૂત દરબારમાંથી વિદાય થયો તે બાદ રાણાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:

“ રાજ્યનો વિસ્તાર વધે એ હું પસંદ કરું છું પણ અન્યાયની રીતે નહીં. મારા ચતુર મંત્રીશ્વરે આ રુક્ષો મેળવીને એક જૂનો ધા રુઝવ્યો છે. ”

રાણો આટલું બોલ્યો ત્યાં તો ધણાક દરબારીઓએ કહ્યું: “ બરાબર છે. બરાબર છે. ”

રાણો બોલ્યો: “ ખુશામદના ઉદ્દેશથી એવું ન બોલશો. મંત્રીશ્વરે આ રુક્ષો મેળવવામાં જે મહાન હેતુ સાધ્યો છે એની કીમત તમે નહીં આંકી શકો. તલવાર એ જ પોતાનું જીવનધ્યેય હોય એની પાસેથી તલવાર નહીં ચલાવવાનું વચન મેળવવું એ જેવી તેવી વાત નથી. પરમુલકની પ્રજાનું પીડન કરવામાં જ જેને આનંદ પડે એવી પ્રકૃતિવાળા પાસેથી પીડન-પ્રતિબંધની ઇચ્છા કબુલાવવી એ ઓછી કુશળતા નથી. મંત્રીશ્વરે રાજનું, પ્રજાનું અને પોતાના જાન ધર્મના દષ્ટિબિન્દુથી અહિંસાનું મહાન ધ્યેય સાધ્યું છે. મંત્રીશ્વર પોતે તલવાર ચલાવવામાં ઓછા કુશળ નથી. અનેક લડાઇઓમાં પોતાના બંધુ તેજપાળ સહિત તેમણે પરાક્રમ બતાવ્યાં છે અને અન્યાયી રાજાઓને દંડ દઈ આ રાજ્યનો ન્યાયી રીતે વિસ્તાર કર્યો છે. આવો કુશળ મંત્રી મેળવવામાં હું મારું પરમલાગ્ય સમજું છું. ”

સભા અવાક અને ગઈ. ગુરુદેવ સોમેશ્વરે કહ્યું: “વિજ્ઞાતીય નૃપાણ સાથે સંધીનો આ કરાર કરીને મંત્રીશ્વરે જેમ તેના પર બંધન નાખ્યું છે તેમ આપણા ઉપર પણ બંધન રહે છે કે આપણે સંધી નિભાવવી.”

“બેશક.” રાણાએ કહ્યું.

“અને તેથી હવે હું આશા રાખું છું કે,” સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: “સિંહદેવજી પોતાના બોલેલા શબ્દો પાછા ખેંચી લેવાની ઉદારતા બતાવશે.”

સૌની નજર સિંહદેવ તરફ ગઈ. કુમાર વીશળદેવ દરબારમાં હાજર હતો. મામા સિંહને તેણે સાન કરી કે, પશ્ચાત્તાપ પ્રદર્શિત કરે. બીજાઓની પણ તેવી ઇચ્છા તેમના મોં ઉપર નિહાળીને સિંહદેવે પોતાના શબ્દો માટે પશ્ચાત્તાપ જાહેર કર્યો.

રાણાએ મંત્રી દિલ્હી આવે ત્યારે તેમનું લઘ્ય સ્વાગત કરવા જણાવ્યું. સોમેશ્વર પંડિતે એ કાર્ય કુમાર વીશળદેવને સોંપવા વિનંતિ કરી. તરતજ કુમાર પોતાના આસનેથી ઊઠીને બોલ્યો: “પિતાજી, મને આ કામ માથે લેવામાં ઘણો જ હર્ષ થશે અને મામા સિંહદેવ પણ તેમાં જરૂર લાગ લેશે એવી આપશ્રીને ખાત્રી આપું છું.”

દરબાર વિખરાયો. સિંહદેવે વીશળદેવને પૂછ્યું: “મને વળી તે શા માટે વચ્ચે હોયો?”

“મામા, તમારી તલવાર પરનો પ્રતિબંધ દૂર કરાવવા!”

“હં...હં...એ બાબત તો મારા ખ્યાલમાં નહોતી.”

“મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તીને એટલું જ કહેવાતું.” આમ કહી વીશળ સિંહદેવથી છૂટો પડ્યો; અને એક સવારને તેણે ખંભાત નાગેશ્વરને બોલાવવા મોકલ્યો.

દિલ્હીથી થોડાક દિવસના અરસામાં મંત્રી આવી પહોંચ્યા. કુમાર વીશળદેવે એનું સ્વાગત પ્રજ્ઞજન મારફત કરાવવાની ગોઠવણ અગાઉથી કરી હતી. તે મુજબ શહેરમાંથી જ્યારે તેને સવારી સહિત દરબારમાં લઇ જવામાં આવ્યા ત્યારે ચોટે અને ચકલે લોકોએ તેને ખૂબ માન આપ્યું. સવારીનું અગ્રપદ વીશળદેવે ખાસ સિંહદેવને આપ્યું.

દરબારમાં જતાં રાણાએ આદરમાન સહિત તેનું સ્વાગત કરીને હકીકત પૂછતાં ઠેક ખંભાતથી મોજ્યુદીન સુલતાનની માતાને લુંટારા-ઓએ લૂંટ્યાની હકીકત વસ્તુપાળે કહી અને એની જાતિતપાસ દરમિયાન નાગેશ્વરે તેને કરેલી મદદનાં તેણે મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં. આ બાદ દિલ્હીમાં સુલતાન અને તેની માતા સાથે દરબારમાં થયેલી વાતચીત કહી બતાવી અને છેવટે બાદશાહના વચનની અને રુક્માની વાત પણ કરી.

વીરધવળે એ સાંભળીને પૂછ્યું: “કહો, દિલ્હીના સુલતાન પાસેથી તમે મારું પ્રિય કરી આવ્યા પણ તમારું પ્રિય હું શું કરું?”

“આપની કૃપા માટે આ પ્રસંગમાં બીજાઓ પણ હક્કદાર છે.” મંત્રીએ કહ્યું: “નાગેશ્વરની બહાદુરી એવા પ્રકારની છે કે જે માટે એને તલવારની બક્ષિસ મળવી જોઈએ.”

“એની બહાદુરી માટે એને ૫૦૦ સુવર્ણમહોરો તેમજ પોષાક અને એક તલવાર બક્ષિસ આપો.” વીરધવળે કહ્યું.

“નાગેશ્વર!” મંત્રીએ ઊભા થઈને કહ્યું: “આમ આવો. ખંભાતમાં તમે એણું કૌશલ્ય નથી બતાવ્યું. કૃપાળુ રાણા તરફથી તે બદલ જે શિરપાવ મળે છે, તે સ્વીકારો.” મંત્રીએ પોષાક, તલવાર અને ૫૦૦ સોનામહોરોની કાચળીને રાણાનો હસ્તસ્પર્શ કરાવ્યો. પહેલાં તેણે નાગેશ્વરને કાચળી આપી; પછી પોષાક આપ્યો અને તલવાર આપતાં કહ્યું:

રાજા વીશળદેવ

“ ન્યાય અને સત્યને અર્થે તથા જેને તમારા પ્રભુ તરીકે તમે માન્યા છે તેના હિતાર્થે આ તલવાર વાપરજો. ”

નાગેશ્વર તે લઈને નમન કરીને બોલ્યો: “ પ્રતિબંધ- ”

“ હાં...મને યાદ આવ્યું. ” વસ્તુપાળે કહ્યું: “ તમને તો એક વર્ષ સુધી તલવાર વાપરવાની મનાઈ છે ખરું કે ? ”

“ મંત્રીશ્વર ! ” રાણાએ કહ્યું: “ આ યુવાનનાં કામ મારા સ્મરણમાં છે. તમે તેને પ્રતિબંધિત વસ્તુની અક્ષિસમાં પૂર્વપ્રતિબંધ રદ કરવાનું કરેલું સૂચન લક્ષમાં લઈને જ મેં તલવારની અક્ષિસ કરી છે. ”

નાગેશ્વરે મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને તે નમાવી રાણાને વંદન કર્યું. બાદ તલવાર હોઠે અરકાડતો તે પાછે પગલે હઠીને પોતાની જગ્યાએ જઈને બેસી ગયો.

“ મારા સ્વાગતમાં પ્રસન્નતાથી અગ્ર ભાગ લેનાર સિંહદેવજી પણ આ પ્રસંગે માનલાયક છે. ” મંત્રી બોલ્યો.

“ એમને ૩૦૦ સુવર્ણમહોરો અને તલવારની અક્ષિસ આપો. ”

નાગેશ્વરના જેવી વિધિથી સિંહદેવને સુવર્ણમહોરો અને તલવાર આપતાં મંત્રીએ કહ્યું: “ તમારા પરનો પ્રતિબંધ પણ આ નવી અક્ષિસથી આપોઆપ રદ થાય છે. ”

સિંહદેવે તલવાર સહિત રાણાને વંદન કરી પોતાનું સ્થાન લીધું.

સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: “ હવે તમારી વાત. ”

વસ્તુપાળે જવાબ દીધો: “ મને શું શું અહીં નથી મળ્યું ? રાણીશ્રીની મારા પર કૃપા છે; આપ સમા પંડિતો અને આપના સહમિત્રો કવીશ્વરોની મારા પ્રત્યે આશીષ છે કુમાર વીશળદેવ અને અન્ય યુવાનો મને વડીલ સમી દષ્ટિથી જુએ છે. પ્રજામાં સર્વ ધર્મના લોકોને સંતોષ છે. હવે બાકી શું છે ? ”

“તમે નહીં માગો તોપણ હું આપીશ.” રાણાએ કહ્યું:
“મૃત્યુવાન પોષાક, મારી તલવાર અને દશ લક્ષ સોનામહોરો.”

મંત્રી મસ્તક નમાવી ઊભો રહ્યો. પોષાક અને તલવાર વીરધવળે મંત્રીને આપ્યાં. જે લઘ સોનામહોરોના થાળને હાથ અરકાડી રાણાને વંદન કરી પોતાની જગ્યાએ જઈ મંત્રીએ કહ્યું: “રાણાએ આપ્યું. મેં લીધું. પણ તેનું હું શું કરું? દરબારમાં ઉપસ્થિત થયેલા કવિશ્વરો, પંડિતો, પ્લાહણો અને ભાટચારણો! તમારી આશીષથી આ પદ હું ભોગવું છું માટે તમે સૌ વચ્ચે આ દશ લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ વહેંચી આપવા માટે હું પંડિત સોમેશ્વરદેવને વિનંતિ કરું છું.”

સુવર્ણમુદ્રિકાઓની થેલીઓનો થાળ સોમેશ્વર કને લઈ જવાયો.

વસ્તુપાળનો નિર્લોભ જોષ સૌનાં અંતર પ્રસન્ન થઈ ગયાં અને પ્લાહણો, કવિઓ તથા પંડિતોનો આનંદ એટલે પૂછવું જ શું? કવિ આનંદે તો કવિતા જ કવે; પંડિતોને હર્ષ થાય તો તેઓ વિદ્વતા-ભરી વાણી જ વહાવે; ભાટચારણોને હર્ષ થાય તો તેઓ છંદ અને દુહાઓની વાક્યધારાઓ છાંડે.

વીરધવળના દરબારમાં વસ્તુપાળની દશ લાખ સોનામહોરો જ્યારે યોગરહમ ઉપલા સર્વને અપાતી હતી, ત્યારે વસ્તુપાળની પ્રશંસાનાં કાવ્યોનાં ઝરણાં ત્યાં વહી રહ્યાં.

વસ્તુપાળ લજ્જભૂષણને લીધે પોતાનું મસ્તક નમાવી રહ્યો. એની સ્તુતિ વિષે જે બધાઓનાં કાવ્યો અહીં આપીએ તો પૃથ ક્યાં સુધી ભરાય તે કહી શકાય નહીં; જેથી નમૂના તરીકે થોડાંક અમે આપીશું.

વામનસ્થલીના કવિ સોમાદિત્યે કહ્યું: “કમળો શ્રીમંત છે; તદ્દપિ સંક્રાંતિય છે. કેવલ દ્વિજરાજ (ચન્દ્ર)ને પેખીને! અહીં ઊલટું દશ્ય દીધું. શ્રી વસ્તુપાળના હસ્તકમળ લાખ્યો દ્વિજરાજ (પ્લાહણો)ને જોઈને વિક્સે છે!

મહાનગરના નાના પંડિતે કહ્યું: “વસ્તુપાળ લલજીત થઈને ક્રમ પૃથ્વીતળ પ્રતિ નિરખે છે તે હું જાણું છું. સરસ્વતીના મુખને શોભાવનાર અને છુદ્દે હાથે દાન કરનાર વસ્તુપાળ પાતાળમાંના અલિરાગને પૃથ્વીમાં લાવવા નીચું જોઈ રહ્યા છે!”

કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય નામે કવિએ જણાવ્યું: “વસ્તુપાળે લક્ષ્મીને ચંચળ માનીને ચાચકોને આપી દીધી પણ એ લક્ષ્મીએ કીર્તિ નામે તનયાને જન્મ આપ્યો. એ કીર્તિ ત્રિભુવનમાં રમણ કરે છે. એ સાંભળીને વસ્તુપાળ સલજી બને છે! એ પુરુષ મહાન છે, જે નિજ કીર્તિ શ્રવીને સલજી બને છે.”

આમ કાવ્યાનંદ-વિનોદ વચ્ચે સૌએ પ્રસન્નતા જાહેર કર્યા બાદ દરબાર વિખરાયો.

[૮]

સ્વયંવર

એક વર્ષ વીતી ગયું. એ મુદ્દતને અંતે કર્ણાટકથી સમાચાર આવ્યા કે, ત્યાંનો રાજા પોતાની પુત્રી મૃદુમયીનાં લગ્ન માટે સ્વયંવર રચે છે. અખિલ આર્યાવર્તના રાજામહારાજાઓને તેમાં નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં છે. કર્ણાટકની રાજકુમારી જે શરતો સ્વયંવરમાં રજૂ કરશે તેમાં સફળ ઊતરનારને તે વરમાળા આરોપશે.

વીરધવળના દરબારમાં આ સ્વયંવરની નિમંત્રણપત્રિકા આવી. વસ્તુપાળનું એમ માનવું હતું કે, રાજકુવરીની ગુજરાતમાં મહેમાનગીરી સારી રીતે કરી હોવાથી તેને વીશળદેવ માટે સહેલાઈથી મેળવી શકાશે; પણ તે નિરાશ થયો. સ્વયંવરમાં તો ઉમેદવારે પરાક્રમ ખતાવવાં જોઈશે અને એમાં જે અગ્રપદે આવશે તેને જ રાજકુમારી વરશે. નિમંત્રણ-પત્રિકા વંચાઈ રહ્યા પછી વીરધવળે વીશળદેવ તરફ જોતાં તે ઉત્સાહથી ઊભો થયો અને બોલ્યો: “પિતાજીની આજ્ઞા હોય તો હું સ્વયંવરમાં જવા અને ત્યાં જે શરતો મૂકવામાં આવે તેમાં ગુજરાતનું પાણી ખતાવવા તૈયાર છું.”

“સ્વયંવર એટલે ક્ષાત્રવટનું પાણી ખતાવવાનું સ્થાન.” ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: “એમાં ક્ષત્રિઓની છુદ્ધિ, પરાક્રમ અને ગુણોની કસોટીઓ થાય છે. એમાં કોઈ દેશનું પાણી ખતાવવાનું નથી હોતું.

જેથી મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે, ફક્ત વીશળદેવને જ નહીં પણ ખીજા જે કોઈને સ્વયંવરમાં જવું હોય તેને જવાની છૂટનું લેખિત ફરમાન કાઢવું.”

વીરધવળે તેવી છૂટ આપવા ફરમાન લખ્યું. વીશળદેવે કહ્યું: “ભલે; ખીજા જે ક્ષત્રિયને અહીંથી આવવું હોય તે આવે. કહો, કોણ આવનાર છે?”

સોમેશ્વર દેવે જાણાવ્યું કે, “ફરમાન ગુજરાતમાં ફરી વળે એજ આપણે જોવું રહ્યું. કર્ણાટક કોણ જનાર છે કે કોણ નહીં તે જાણવાની શી જરૂર?”

પણ દરબારમાંથી અન્ય કોઈએ જવા તત્પરતા બતાવી નહીં; તેથી સૌએ એમજ માની લીધું કે, ફક્ત વીશળદેવ જ અહીંથી કર્ણાટક જશે.

તે મુજબ તૈયારીઓ થઈ પણ જે દિવસે વીશળદેવ પ્રયાણ કરતો હતો તે દિવસે મંત્રીએ તેને પૂછ્યું કે: “તારા ગુરુદેવે કેને માટે વકીલાત કરી હતી તે તું જાણે છે?”

“જમે તેને માટે કરી હોય, પણ તે ન્યાયી હતી. હું મારા મનથી સ્વર્ગની કોઈ અપ્સરા માટે મને લાયક માનતો હોઉં તેથી શું ખીજાએ તે મેળવવાનો હક્ક નથી?”

વીશળદેવનો આ જવાબ સાંભળી મંત્રીએ મૌન સેવ્યું.

ગુરુદેવની આજ્ઞા લેવા વીશળદેવ ગયો ત્યારે તેમણે કહ્યું: “કુમાર, આ સ્વયંવરમાં તુંજ પરાક્રમ બતાવીને વિજયી થાય એવી મારી અંતઃકરણની આશીષ છે.”

કુમારે પોતાના સાથીદારો સહિત કર્ણાટક તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં પહોંચતાં તેના જાણવામાં આવ્યું કે, ગુજરાતમાંથી ખીજા આવનાર ક્ષત્રિય, તેના પોતાનો જ બંધુ વીરમદેવ હતો.

વીરમદેવના એક માણસે આવીને તેના તરફથી વીશળદેવને

સદેશે કહ્યો કે: “એક ભાઈ તરીકે આ સ્વયંવરમાંથી આપ ખસી જાઓ અને મને તક આપો. ભવિષ્યમાં બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે સ્નેહ-સાત્રાજ્ય વ્યાપેલું રહેવાની ગુરુદેવની અભિલાષામાં આપે આથી મદદ કરેલી ગણાશે.”

ઉદારચરિત, બંધુપ્રેમી અને ગુરુદેવનો આજ્ઞાંકિત વીરાજીદેવ, વીરમદેવ તરફની માગણી ઉપર વિચાર કરતો હતો. એટલામાં તેનો સાર્થદાર નાગેશ્વર તેની પાસે આવ્યો. વીરાજીદેવે સાથે આવેલા નાગેશ્વરને કહ્યું: “મિત્ર ! આપણે આજે જ કદાચ પાછા ગુજરાતમાં જઈશું !”

“મૃદમયીદેવીનું હરણ કરીને જ જવાનો આપે નિર્ણય કર્યો છે કે શું ?” નાગેશ્વરે સવાલ કર્યો.

“ના. રાજકુમારીને કદાચ હું નહીં વડું.”

“અને વીરમદેવને વરવાની તક આપશો; ખરું કે ?” નાગેશ્વરે પ્રશ્ન કર્યો: “મારા વીર પરંતુ ભોળા રાજવી ! એમ કરવામાં તમે ગુજરાતનું નામ ભોળાશો.”

“ના. કુમારીને નહીં વરવાના મારા સ્વાર્થત્યાગથી હું મારી જાતને દીપાવીશ.”

“આપની ભૂલ થાય છે એમ માનવામાં.”

“શી રીતે ?”

“હું તે પછીથી કહીશ પણ પહેલાં મને કહો કે, આપ સ્વયંવરમાં વીરમદેવની ખાતર કેમ ભાગ નહીં લો ?”

વીરાજીદેવે કહ્યું: “ગુરુદેવે જ્યારે પિતાજીના આજ્ઞાપત્ર દ્વારા ગુજરાતના હરકોઈ ક્ષત્રિયને કર્ણાટક જવાની છૂટ અપાવી ત્યારથી હું સમજી ગયો કે, મારા બંધુને પણ તક આપવા આ છૂટ અપાઈ છે. ગુરુદેવનું મને એમાં ન્યાયીપણું લાગ્યું છે. આપણે અહીં આવવા

ઊપડ્યા ત્યારે મંત્રીશ્વરે વીરમભાઈનું નામ મારા મુખેથી ઉચ્ચારાવવા તજવીજ કરી હતી પણ મેં દરકાર કરી ન હતી. હવે ભાઈએ મને કહેવરાવ્યું છે કે, ભાઈ સરીકે મારે હડી જવું.”

“ગુરુજીએ આપને પોતાને આજ્ઞા કરી છે કે, આપે સ્વયંવરમાં ભાગ ન લેવો ?”

“ના. હું કન્યા જીતી આવું એવી ગુરુદેવે મને અંતઃકરણની આશીષ આપેલી છે.”

“ત્યારે ગુરુદેવની ભક્ષાઈનો ખોટો અર્થ વીરમદેવ ઉઠાવે છે; એટલું જ નહીં પણ ગુરુદેવે જે ભૂલ કરી છે તેનો લાભ લે છે.”

વીશળદેવ વિચારમાં પડ્યો.

“ગુરુદેવે વીરમદેવને તક આપી એ તેમની રીત આપને વ્યાજખી અને ન્યાયી લાગે છે; પણ શું બહુપત્નીવ્રતને ઉત્તેજન મળે એ આપ પસંદ કરો છો ?” નાગેશ્વરે પૂછ્યું.

“વીરમભાઈ પરણેલા છે, તેથી તું આમ કહે છે ?”

“હા. જબલપૂરની રાજકન્યાને તેઓ પરણેલા છે એટલે ખરું જોતાં વીરમદેવ સામે પ્રતિઅંધ મુકાવો જોઈતો હતો.”

“બહુપત્નીવ્રત સામેની તારી ભાવના માટે હું તને ધન્યવાદ આપું છું; પણ રજપૂતોમાં એ રિવાજનો પ્રતિઅંધ નથી. ભગવાન રામચંદ્રજીની પેઠે રજપૂતો એકપત્નીવ્રત પાળે એમ હું પણ ઈચ્છું છું. તથાપિ એના અમલની આંપણાથી ફરજ પાડી શકાય નહીં.”

“પણ તે રિવાજ અટકાવવા માટે તક મળે તો શા માટે ન અટકાવવો ? ગુરુદેવે આમાં આપને ન્યાય નથી આપ્યો.”

“મને ન્યાય નથી આપ્યો ?”

“હા. આપ કુંવારા છો. આપનો અને રાજકુમારીનો પ્રેમ ખીલેલો છે. વળી ભવિષ્યમાં રાજગાદી આપને મળવાનો સંભવ છે

અને વીરમદેવ માટે લગીરે તક નથી. આ સંયોગો જોતાં ગુરુદેવે ગુજરાતમાંથી અન્ય દાર્ઢને આ સ્વયંવરમાં ભાગ લેવા દેવો જોઈતા ન હતા.”

વીશળદેવ વિચારમાં પડી ગયો. નાગેશ્વરે કહ્યું: “આપે ગુજરાતનું પાણી ખતાવવા કહ્યું હતું એજ ખરાખર હતું. આમાં ક્ષાત્રવટની વાત ફક્ત પાંડિતોનેજ કરવાની હોય. મુત્સદ્દીઓને મન આપ ગુજરાતનું પાણી ખતાવો એજ વ્યાજખી થઈ પડે.”

“ત્યારે શું મંત્રીશ્વરે મારી સાથે એ દરિયિન્દુથી વાત કરવા માગી હશે?” વીશળદેવે પૂછ્યું.

“હા. જેઓ આપને ભાવી ગુજરાતના રાજા ખતાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષતા હશે તેઓ એમજ ઈચ્છશે કે, આપનેજ કર્ણાટકની કુંવરી વરે. મંત્રીશ્વરે મુત્સદ્દીગતથી આપને વીરમદેવથી ચેતાવવા માગ્યા હતા. વોરમ ઝનૂની અને અવિચારી છે. વળી તેણે આપના દેખતાં કર્ણાટકની રાજકુંવરીનું અપમાન કર્યું હતું.”

“પણ તે માટે પછીથી પસ્તાવો ખતાગ્યો હતો.”

“ન છૂટકેજ ખતાવ્યો હતો. પણ એવી પ્રકૃતિના માણસોને જો સ્વમાન હોય તો સ્વયંવરમાં આવેજ નહીં. છતાં તે આવ્યો છે એનું કારણ એજ કે, તે નફફટ છે.”

“તું ખહુ ખોલે છે.” વીશળદેવે કહ્યું.

“કેવળ આપનું મહત્ત્વ આપશ્રીને સમજાવવા માટેજ!” નાગેશ્વરે જવાબ દીધો.

વીશળદેવ ફરીથી વિચારમાં પડ્યો. નાગેશ્વરે કહ્યું: “આપને કશો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. આપે અહીં ગુજરાતનું પાણી ખતાવવાનું છે. ક્ષત્રિય તરીકે આપ પરાક્રમી છો એની હું ના પાડી જ ન શકું; પણ આપ ગુજરાતના પ્રતિનિધિ છો, એ ન બૂલશો.

વીરમદેવ અહીં આવ્યાથી આપે એને ગુરુદેવની માફક તક આપવાની નથી. આ કન્યા તે જીતી જાય નહીં એ ગુજરાતને ખાતર આપે જોવાનું છે. જે શરતો રાજકુમારી રજૂ કરનાર છે તેમાં પૂર્ણ કૌશલ્ય અને પરાક્રમ બતાવી આપે ગુજરાતનો ડંકો વગાડવાનો છે. ”

“નાગેશ્વર !” વીશળદેવે કહ્યું: “આ ઈચ્છામાં તે તારી પોતાની તથા મંત્રીશ્વરની ઈચ્છા સાધી લીધી છે. હું ગુરુદેવની ભલામિમાં સાધનશૂત થવા ઈચ્છતો હતો, કદાચ મેં ભાઈ માટે સ્વાર્થત્યાગ પણ બતાવ્યો હોત; પણ તેં જુદા જુદા અનેક મુદ્દા મારી આગળ મૂકી મને ‘નવી આંખ’ આપી છે. હવે તો કેવળ ગુજરાતને ખાતર હું આ કર્ણાટકી વીરાંગનાને જીતીશ જ. ”

નાગેશ્વર પ્રસન્નતાથી વીશળદેવ તરફ જોઈ રહ્યો.

વીશળદેવે નાગેશ્વર સાથેની વાતચીત પછી કર્ણાટકની રાજ-કુંવરીના સ્વયંવરમાં તેને વરવા માટે ભાગ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો: એ સાયંકાલે સ્વયંવરના ઉમેદવારોને કર્ણાટકના દરબારમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા અને તેમાં રાજાએ જાહેર કર્યું કે, “મારી કન્યાને વરવા ઈચ્છનારાઓની કસોટી નીચે મુજબ કરવામાં આવશે:

“ (૧) આજે દરેક ઉમેદવારને ઉતારે બપોળે અશ્વ જોડેલો એકેકડા રથ મોકલવામાં આવશે. આવતી કાલે પ્રાતઃકાલમાં નગર બહારના મેદાનમાં એ દરેક અશ્વ-રથમાં દરેક ઉમેદવારે એકલા બેસવું જોઈશે. એ તમામ રથ એક સાથે દોડાવવામાં આવશે. દશ કોશના નિયત કૂરેલા ઘેરાવામાં દોડતા એ રથમાંથી જેઓ આગળ આવશે તેઓ પસંદગીની પ્રથમ કક્ષામાં વિજયી ગણાશે અને બાકીના પરાજીતોને ફક્ત પ્રેક્ષકો તરીકે સ્વયંવરમાં સ્થાન મળશે.

“ (૨) એજ સાંજે આ દરબારમાં બીજી કસોટી તીર વીંધવાની થશે. દરબારસ્થાનની વચ્ચેવચ્ચ પાણીનો એક વિશાળ કુંડ કરવામાં આવેલો છે. તે તમે જોઈ શકશો. એ કુંડની પાળ ઉપર

બાર વામ બાજે એક થાંભલા ઉપર એક પૂતળું મૂકવામાં આવશે. તેને મસ્તકે ત્રણ ફળ હશે. પૂતળું જે પાળ ઉપર હશે તેની સામી પાળે પ્રથમ કક્ષામાં વિજેતા થયેલા પ્રત્યેક ઉમેદવારે ઊભા રહીને પાણીમાંના તેના પ્રતિબિંબ ઉપરથી તેને મસ્તકથી ત્રણે ફળ વીંધવાં જોઈશે. બેશક, પૂતળાને લગીરે આંચ આવે નહીં એ મુખ્ય શરત રહેશે.

“(૩) બીજી કક્ષામાંથી ફતેહમંદ થનારને એક ખોસ અગ્રી અને જીવસંગોસટ કસોટીમાંથી પસાર થવું જોઈશે. રાજકન્યા પોતે એક સ્થળે ઊભી રહેશે. તેની પાછળ લાકડાનું એક પાટિયું હશે. ઉમેદવારે એ પાટિયામાં તીર એવી રીતે લગાવવાં કે રાજકન્યાના શરીરને લગીરે આંચ આવ્યા વિના તેની બંને બાજુએ તીરની એક સરખી સમાન સીધી બે લીંટીઓ થાય. આ પ્રયોગમાં જે ઉમેદવાર નિશાન ચૂકશે અને રાજકન્યાના શરીરને તેનાથી જો જરાક પણ ધ્વજ થશે તો સૈનિક તરફથી ઉમેદવાર ઉપર તીરોનો વરસાદ છૂટશે.

“આ ત્રણે કસોટીમાંથી વિજયી થનારને રાજકન્યા સ્વયંમેવ વરમાળા ધારણ કરાવશે.”

આશરે બસો ઉમેદવારો વચ્ચે ઉપલી શરતો વાંચવામાં આવી. ધણાંઓ માંહોમાંહે વિચારમાં પડ્યા કે, આ ત્રણેમાં ફતેહ મેળવવી એ કાંઈ સાધારણ બાબત નથી. કસોટીઓ એ એક કરતાં ચઢીઆતી હતી અને છેલ્લી તો બેશક જીવસંગોસટ હતી.

દરબાર વિસર્જીત થતાં વીશળદેવ ઉતારે આવ્યો. એ દરબારમાં તેની સાથે ગયેલા તેના તમામ સાથી ‘યાં પરંતુ નાગેશ્વર તેના જોવામાં આવ્યો નહીં. ‘ક્યાં ગયો હશે?’ ‘એ કેમ આપણી સાથે આવ્યો નહીં?’ એવા પ્રશ્નો વીશળદેવે બીજા સાથીદારોને પૂછ્યા પણ તેઓને કાઠને તેના સંબંધમાં ખબર નહોતી. રાત્રિનો એક પ્રહર- બે પ્રહર એમ ધીમે ધીમે

પ્રહરો વીતવા લાગ્યા, પણ નાગેશ્વર ન જ આવ્યો. ખીજે ક્યાંક સૂતો હશે એમ માની લઈને વીશળદેવે તેની ચિંતા છોડી દાધી અને પોતે નિરાંતે નિદ્રિત થઈ ગયો.

રાત્રિના ચોથા પ્રહરમાં તેના ઉતારામાં જ્યારે સર્વત્ર શાંતિ હતી અને સર્વે ધસધસાટ ઉઘંતા હતા ત્યારે ચાર માણસોએ ગુપ્તરૂપે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. અશ્વ પાધેત્રા હતા તે સ્થાને તેઓ ગયા. ઘોળા દાઢી અને ઘોળા મૂઠાવાળો એક બુઢો અશ્વરક્ષક ત્યાં સૂતો હતો. તેને જગાડી તેઓએ તેના તરફ પોતાની તલ્લવારો ધરી. અશ્વરક્ષક તેઓને કરગરી પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ મને ગરીબને શા માટે સતાવો છો ? ”

“ અમને મદદ કરવા વચન આપે તો તને મારી નાખીશું નહીં પણ ઊંઝટી સારી બક્ષિસ આપીશું. ”

અશ્વરક્ષકે તેમને મદદ કરવા કબૂલાત આપી. તેઓએ માદક વસ્તુ ભેળવેલા લાડુ અશ્વને તેમના દેખતાં જ ખવરાવવા તેને આજ્ઞા કરી. તેઓ પોતાની સાથે તેવા લાડુનો ટોપણો લાગ્યા હતા. અશ્વરક્ષકે તે ખવરાવ્યા. બાદ તેને રુપામહોરોની એક કાથળી બક્ષિસ અપાઈ અને ખીજી તેની સામે ધરી કહેવામાં આવ્યું કે: “ જો આ જોઈતી હોય તો અમે કહીએ તેમ . ” બુઢો લોભીઓ જણાયો.

તેણે જવાબ દીધો: “ તમે કહેશો તેમ કરીશ. ”

“ તો તારે અમારી સાથે આવવું જોઈશે. અને તારે બદલે અમારામાંથી એક જણ તારા વેષમાં અહીં રહેશે. ”

અશ્વરક્ષકે તેમ પણ કબૂલ કર્યું; અને તે તેઓની સાથે ગયો. આ ચારમાંથી તેને બદલે એક માણસ તેનો વેષ લઈને ત્યાં રહ્યો.

પ્રભાતનો પહોર થયો. આખી કર્ણાટક નગરીનો જનવૃન્દ અશ્વરથોની પ્રતિસ્પર્ધા જોવા ઊભડ્યો. રાજવંશી ઉમેદવારો વિવિધ

પ્રકારનાં કીંમતી વસ્ત્રો પહેરી આકર્ષક હોરો કરી તેમને અપાયલા રથોમાં બેસી પરીક્ષાસ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યા.

જ્યારે બધાએ ઉમેદવારો આવી ગયા છે એમ નક્કી થયું ત્યારે સર્વ રથો એક લાંબી સીધી હરોળમાં ઊભા રાખવામાં આવ્યા અને એક-બે-ત્રણ ઘંટ વાગતાં દરેકના અશ્વે થનથનાટ સહિત દોડવું શરૂ કર્યું.

વીશળદેવનો રથ આ પ્રતિસ્પર્ધામાં હતો. તેના અશ્વો એકાદ કોશ દૂર ગયા હશે એટલામાં તો લથડવા લાગ્યા. વીશળદેવે લગામ ખરાબર ખેંચીને ચાખખાઓ લગાવ્યા; પણ તેથી તો અશ્વો સ્ફૂર્તિથી દોડવાને બદલે જાણે હોશકોશ વિનાના બનતા હોય તેમ જણાયું. વીશળદેવ રથ પરથી નીચે ઊતર્યો; અને ઘોડાઓને ચાખડીને તેમની ચિદ્રિસા કરવા લાગ્યો. અશ્વોની વિકૃત સ્થિતિ તે કળી ગયો. તેમની આંખો ઘેરાઈ જતી હતી; શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા જોશભેર અને જલદથી થતી હતી; તેમનાં પેટ ફૂલી ગયાં હતાં. આ નિશાનીઓ ડેકની છે એવું વીશળદેવના લક્ષમાં આવી ગયું.

તે વિચારવા લાગ્યો કે તે સ્થિતિ હવે કેમ વિદારવી ? પ્રતિસ્પર્ધાઓના રથ દૂર દૂર દોડી જતા હતા; કેટલાક તેની બાજુમાં થઈને પસાર થતા હતા; સૌ વેગમાં હતા. માત્ર વેગરહિત અને ક્રિયાશૂન્ય વીશળદેવ જ હતો. તેની બાજુમાંથી પસાર થતા એક રથમાંથી એક તીર છૂટયું; અને તે જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં નજદીકના એક વૃક્ષમાં ચોંટયું. તેને કોઈક સફેદ વસ્તુ લગાડેલી હતી. વીશળદેવે તે તીર ઉમેડયું અને જોયું તો તે ઉપર એક ચિટ્ટી વીંટાળેલી દોડી. તેણે ચિટ્ટી વાંચી:

“કસોટી કર્યા વિના મિત્રો પર વિશ્વાસ રાખવાનું ફળ !”

વીશળદેવ આ ચિટ્ટી વાંચી ગૂંચવાયો: શું અશ્વોને ડેરી

હાલતમાં મૂકનાર મારો મિત્ર નાગેશ્વર હશે? જો તેણે તેમ કહ્યું હોય તો સ્વયંવરમાં આવનાર કોઈ અન્ય ઉમેદવારને એ ખબર કવી રીતે થઈ?

વીશળદેવ પ્રશ્નોનો ઉત્તર શોધતો હતો. તેવામાં તેની નજદીકમાં અશ્વોનાં પગલાં સંભળાયાં. તે જુએ છે તો, રાજકુમારી ચાર ઘોડે-સવારો સહિત અને ત્રણ ખાલી ઘોડાઓ સહિત ત્યાં આવી પહોંચી.

વીશળદેવે પૂછ્યું: “મને આવા અશ્વો શા માટે મોકલ્યા?”

“તમે આ સ્પર્ધામાં હજી પણ ભાગ લેવા ઇચ્છો છો?”
રાજકુમારીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“એશ્વક.”

“તો જ્યાંથી અશ્વરથ સૌથી પહેલાં દોડ્યા હતા ત્યાંથી નવા અશ્વો જોડેલા રથ સાથે તમે સ્પર્ધામાં દાખલ થઈ શકશો.”

“અહીંથી નવા અશ્વો સહિત નહીં?”

“ના. અશ્વો કોઈ પણ સંયોગમાં બદલી શકાય નહીં; પણ મને પુરાવા સાથે ખબર મળી છે કે, ગઈ રાત્રે છેલ્લા પ્રહરે તમારા અશ્વોને પ્રપંચથી કેરી બનાવવામાં આવ્યા હતા; તેથી મારા પિતા-જીની, મંત્રીજીની અને તમામ અમલદારોની સંમતિ લઈ, ખાસ સંયોગ તરીકે, તમને નવા અશ્વો આપવા મેં ઠરાવ્યું છે; પણ મૂળ સ્થાનેથી તમારે રથ દોડાવવો જોઈશે, એવો સૌનો અભિપ્રાય છે.”

“ત્યારે તો મને ઘણો દિલ્લ થાય. દશને બદલે સહેજ આર કોશનું અંતર મારે કાપવું જોઈએ; અને હું મારા પ્રતિસ્પર્ધીઓથી ઘણો જ પછાત રહું.”

“એમાં અમારો કોઈ ઉપાય નથી. હિંમત હોય, શક્તિ હોય, બાહુબલ હોય, તો આ શરતે પુનઃ પગરણ માંડો અને નિર્બલ હો તો—”

“ હું તમારી શરત કમૂલ કરું છું.”

રથના કેરી ઘોડાઓને છૂટા કરવામાં આવ્યા. નવા એ ખાલી ઘોડા જોડવામાં આવ્યા. વીશળદેવને ઘોડા પર સવારી કરાવવામાં આવી.

એ રથ સહિત સૌ પુનઃ એ સ્થાને આવ્યાં કે જ્યાંથી સર્વ પ્રારંભમાં દોડ્યા હતા.

કર્ણાટકના રાજાએ સર્વ સંમિલિત નરનાર સમક્ષ એક ટૂંક ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, “અન્ય પ્રતિસ્પર્ધીઓને અન્યાય નહીં કરવા માટે જ આ પ્રતિસ્પર્ધીને નવીન આગન્તુક તરીકે અમે તક આપીએ છીએ. જો એનામાં ચાક્ષાત્રી હશે તો એ જીતશે.”

સૌને એમ લાગ્યું કે, આ શુજરાતીનો પ્રયાસ નક્ક મો છે. એક કોશ પહોંચ્યા પછી પુનઃ તેનું અહીં આવવું અને પાછું પુનઃ અહીંથી જવું એટલે એકંદર એ વધુ કોશનું અંતર તેણે ફેડવું રહ્યું. જરૂર એ હારી જશે !

સૌ આમ માનતાં હતાં તે વખતે વીશળદેવે પોતાનો રથ ત્રણ ઘંટ પડતાં દોડાવ્યો. એના હૃદયમાં અત્યારે રાજકુમારીનું મહેણું સર્વોપરી હતું: “જો નિર્જલ હો—” એ મહેણું તેણે તેને પૂરું કરવા દીધું ન હતું. બાર કોશની શરતમાં જીતી એ મહેણું કદાપિ કાળે પૂરું કરવા ન દેવું એવો તેના મનમાં દઢ નિશ્ચય હતો.

તેજ ઘોડા, ચલાક સવાર અને તે પણુ હૃદયમાં મહેણાંની આગથી ધૂંધવાતો ક્ષત્રાણીજયો વીર; એટલે પૂછવું જ શું ? જોનજોતામાં એણે અશ્વોની ગતિ વધારી મૂકી. જોતજોતામાં એ અન્ય રથોનો સંગાથી થઈ ગયો અને પછી તો જેમ ફૂંકાડા મારતા કેશરી-દ્વય ફાળ ભરતા ધસે તેમ તેના રથના અશ્વો અન્ય રથોને પાછળ પાડતા દોડી રહ્યા.

શરત પૂરી થવાને લગભગ એક કે હા ત્યારે એકંદર પંદર રથ લગભગ એક સાથે હતા; અને બાકીના ધણુ પછાત પડી

રાજા વીરાળદેવ

ગયા હતા. આ પંદરની સંખ્યામાં વીરાળદેવનો રથ હતો; વીરમદેવનો રથ પંચ હતો.

અર્ધા કાશ બાકી રહેતાં પંદરના બાર રહ્યા અને તેમાં ચે બન્ને બંધુઓ આગળ હતા. હવે એમની વચ્ચે ચડસાચડસી તીવ્રતાથી શરુ થઈ. દરેક જણે ખબરદારીથી અશ્વો હાંકવા માંડ્યા.

એ અર્ધા કાશના ઘેરાવામાં તો જનવૃન્દની મેદની પુષ્કળ જામેલી હતી અને વિજેતાઓને કંઈ ને કંઈ ઉદ્દેશોધનોથી ઉત્સાહી કરતી હતી.

એ અંતિમ ભાગમાં એકબીજાના રથથી આગળ જવાની ઉતાવળમાં એકબે જણ પોતે જ રથમાંથી ઊથલી પડ્યા. એક રથના ઘોડાઓને ખૂબ ચાબખાઓ પડ્યા હોવાથી મોઢે શીણુ આવ્યાં; જોઈ તે ગમડી પડ્યા.

અને આખરે અરાખર સાત જણના રથો એક સાથે નિયત રથો જઈ પહોંચ્યા. આમાં વીરાળદેવ અને વીરમદેવ બન્ને બંધુઓના રથો હતા.

પ્રથમ કસોટીના વિજેતાઓ આ સાત જણા ગણાય એવું જાહેર કરવા માટે જ્યાં કર્ણાટકનો મહારાજ ઊભો થયો ત્યાં એક વૃદ્ધ પુરુષ સિંહાસન પાસે આવી નમન કરી બોલ્યો: “સખૂર! મહારાજશ્રી! આ શરતનું પરિણામ આપ જાહેર કરો તે પહેલાં એક રાજકુમારને વ્યાજબી ઈન્સાફ આપવા કૃપા કરો.”

સૌ તે વૃદ્ધ તરફ જોઈ રહ્યા.

“તમે કોને માટે ઈન્સાફ માગો છો અને શી બાબતમાં માગો છો?” મહારાજએ તેને પ્રશ્ન કર્યો.

વૃદ્ધ પોતાનાં ઢાઢીમૂઝ કાઢી નાખ્યાં. પોતાની લાકડી દૂર ફેંકી દીધી.

વીશળદેવ અને વીરમદેવ ઉભયે તેને ઓળખ્યો કે, તે નાગેશ્વર હતો !

નાગેશ્વર તરીકે વૃદ્ધ ખુલ્લો થયો તે વખતે તે જ સ્થળે એક બાજુ નાનું સરખું ધાંધલ મચ્ચું. વીશળદેવના સાથીદારો ભેગો એવોજ એક વૃદ્ધ ખેડેલો હતો. તેના સંબંધમાં એ ધાંધલ હતું. નાગેશ્વર ખુલ્લો થયો એટલે તે વૃદ્ધ પોતાની જગ્યાએથી ઊડીને ચાલવા મંડ્યો. વીશળદેવના એક સાથીદારે તેને રોકવા તેના માથા ઉપર બાંધેલા ફાળીઆનો છેડો ખેંચ્યો. એ ખેંચતાણમાં તેનું ફાળાઉં નીચે પડ્યું અને સાથે સાથે તે માણસે માથા પર પહેરેલી નકલી સફેદ વાળની ટોપી પણ પડી ગઈ! એ જોતાંજ વીશળદેવના બધા સાથીદારોએ તે માણસને પકડ્યો. તેની સફેદ મૂછો પણ ખેંચી કાઢવામાં આવી અને એ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે—તે માણસ વીરમદેવનો સાથીદાર હતો ! ધાંધલનું કારણ આ હતું. તે માણસ અને વીશળદેવના સાથીદારો વચ્ચે ઝપાઝપી થતી હતી. વીશળદેવે તે જોયું એટલે પોતાના માણસોને રોકવા તે તેમની પાસે ગયો.

કર્ણાટકના સૈનિકોનો ઉપરી પણ તે ધાંધલ શમાવવા ગયો. તે દરમિયાન કર્ણાટકના મહારાજાએ નાગેશ્વરને પૂછ્યું: “તમારું કથન શરુ કરો.”

“મહારાજ !” નાગેશ્વર બોલ્યો: “જે સાત રથો આગળ આવ્યા છે તે તમામને એક સાથે વિજેતા તરીકે ગણી શકાય નહીં પણ એકલા કુમાર વીશળદેવને જ વિજેતા ગણવા, એવું મારું નિવેદન છે.”

“કારણ ?”

“કારણ કે બધા રાજકુમારોએ ફક્ત દશ કોશનું અંતર કાપ્યું છે; પણ વીશળદેવે તો બાર કોશ કાપ્યા છે. તેમનો રથ એક પ્રપંચને

હીધે અધવચ અટકી પડ્યો. તે પછી તેઓ આ સ્થળે આત્મા અને જ્યારે બીજાઓને ફક્ત નવ કે આઠ કોશ કાપવાના બાકી હતા ત્યારે તેમણે અહીંથી શરુઆત કરીને વિજેતાઓની કક્ષામાં જ પોતાનું સ્થાન ટકાવ્યું. ”

“તમારી દલીલ જો કે અર્થપૂર્ણ છે તોપણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ ખરોખર નથી. ”

આ વખતે વીરાળદેવ પોતાનાં માણસોનું ધાંધલ શમાવીને સેનાપતિ સહિત પાછો ફર્યો. મહારાજાએ આગળ કહેવા માંડ્યું: “કુમાર વીરાળદેવની ચાલાકી, સ્ફૂર્તિ અને ઘોડાઓ હાંકવાની કળા જો કે તમામ પ્રતિસ્પર્ધી રાજકુમારો કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે તોપણ તેમને ફરીથી સ્પર્ધામાં પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, ‘નવા આગન્ટુક’ તરીકે તમે ગણાશો. આથી તેમને એકલાને હું વિજેતા કહું એ બીજા છને અન્યાય થઈ પડે. ”

“આપનો નિર્ણય હું મસ્તકે ચડાવું છું.” કુમાર વીરાળદેવે તરત જ જવાબ દઈ દીધો. નાગેશ્વરથી હવે કાંઈ બેઠી શકાય તેમ ન હતું. તેણે આ પછી પોતાને સ્થાને બેસી જવું જોઈતું હતું પણ તે તો બિભોજ રહ્યો. વીરાળદેવ ગૂંચવાયો કે, આને હજી શું કહેવું હશે? કર્ણાટકના મહારાજાએ કહ્યું: “પ્રથમ શરતમાં સાત કુમારોને મેં વિજેતા તરીકે ઠરાવ્યા છે. હવે એ સાતેની પરીક્ષા બીજી શરતોમાં આજે સાંજે મારા દરબારમાં થશે. ”

“મહારાજા ! ” નાગેશ્વરે કહ્યું: “મારે હજી એક વધુ નિવેદન કરવાનું બાકી રહે છે. ”

“બહુ આગ્રહી યુવક જણાય છે ! ” એમ સ્વગત કહી, મહારાજાએ તેને નિવેદન કરવાની રાજ આપી.

“મદારાગ્નશ્રીના નિર્ણયની આડે હું રજમાત્ર પણ આવવા માગતો નથી. ભલે આજે સાંજે સાતે કુમારો ખીજી હરીફાઈમાં ભાગ લે; પરંતુ અત્રે ઉપસ્થિત થયેલાં સૌ કોઈ નરનારનાં અંતકરણને હું પ્રશ્ન કરું છું કે, જે સંજોગો મેં વર્ણવ્યા છે તે તપાસીને આપ કહેશો કે—આ સાતેમાંથી ખરેખરો નૈતિક વિજય કોનો થયો છે ? તમારું હૃદય કોનો વિજય સર્વોપરી રહે છે ? દસ કોશનું અંતર કાપનારાઓનો કે બાર કોશ કાપનારનો ?”

“બાર કોશ કાપનારનો.” “વીશળદેવનો.” “એ ગુજરાતી રાજકુમારનો.” એવા પોકારો યોગરદમથી થઈ રહ્યા.

“શા માટે ? મિત્ર નાગુ ! શાને માટે મારો નૈતિક વિજય તું પુરવાર કરે છે ? શું હજી ખીજી હરીફાઈઓ નથી ?” વીશળદેવે નાગેશ્વરને પૂછ્યું. નાગેશ્વર કાંઈ જવાબ ન દેતાં હસવા લાગ્યો; વીરમદેવ તરફ આંગળી ચીંધવા લાગ્યો. વીશળદેવે જોયું કે—ઉપલા પોકારો પડતા હતા ત્યારે વીરમદેવના મુખ પર વિપ્રાદની છાયાઓ ઘેરાઈ ગઈ હતી.

વીશળદેવનો નૈતિક વિજય જનવૃન્દને મોટેથી સ્વીકારાવ્યા પછી નાગેશ્વર પોતાને સ્થાને ગયો. વિજેતાઓ પોતાના રથ હાંકી જતા હતા ત્યારે વીશળદેવના નૈતિક વિજયની પ્રતીતિ જ્યાં રાજકુમારી અને તેની સખીઓ બેઠી હતી ત્યાંથી થઈ. ખીજી રથો ત્યાંથી એમ ને એમ પસાર થયા; પરંતુ વીશળદેવનો રથ ત્યાંથી પસાર થયો ત્યારે તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.

રાજકુમારીનું મહેલું રાજકુમારીના હોડમાં જ અધૂરું રહ્યું એથી, બેશક વીશળદેવને હર્ષ થયો.

[૯]

મંગલ પગલાં

અપોરને સમયે બોજન લીધા બાદ વીશળદેવ પોતાના ઉતારામાં બેઠો હતો તે વખતે વીરમદેવ ત્યાં આવ્યો. વીશળદેવે તેનું સ્વાગત કર્યું. પણ તેણે તો ગુસ્સામાં જ પ્રશ્નો કરવા માંડ્યા: “આજ તારા માણસોએ પકડેલો મારો માણસ ક્યાં છે? આ તારો મિત્ર મારે ઉતારે આવી, ફટલીક ભાંગફાડ કરી, મારા બે માણસોને માર મારી, બાંધીને નાસી ગયો; એનો તું શો જવાબ આપે છે? પરદેશમાં આવી રીતે ધાંધલ કરવામાં તારા માણસોની મતલબ શી છે?”

“ભાઈ, તમારા ત્રણે પ્રશ્નોનો જવાબ નહીં દેતાં તમારો જ છેલ્લો પ્રશ્ન હું તમને પૂછું છું.”

“મારા માણસો ધાંધલ કરે છે, એમ તારું કહેવું છે?”

“હા. આ નાગેશ્વર જે ગઈ કાલે રાત્રે યુદ્ધા અશ્વરક્ષકના વેષમાં આ ઉતારાની ઘોડારમાં સૂતો રહ્યો ન હોત તો મને ખાત્રી છે કે, આજની પહેલી હરીફાઈની જીતમાં મારું નામ પણ સંભળાત નહીં! એ જીત આ મારા મિત્રની ચપળતાને અને મારા પ્રત્યેની તેની એકનિશાને જ ફળ આભારી છે.”

“પણ તે મને શું કરવા કહી સંભળાવે છે?”

“ તમને એટલા માટે સંભળાવું છું કે, તમારાં માણસોએ તેનો પ્રાણ લેવા યત્ન કર્યો હતો. ”

“ મારાં માણસોએ ? ”

“ હા. એની પ્રથમ સાબિતી તમારો જ સાથીદાર જે મારી પાસે હાલ પકડાયેલી હાલતમાં છે તે ! નાગેશ્વરે ગઈ રાતની જે તમામ વિગત મને કહી છે, તેમાં તે માણસ સાક્ષીમૂત થાય છે. તમારા ચાર માણસોએ અહીં આવી મારા ઘોડાઓને ઝેરના લાકુ ખવરાવ્યા; અશ્વરક્ષકના વેષમાં રહેલા આ નાગેશ્વરને બક્ષિસ આપી તેને તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા; તમારા માણસને તેને બદલે મૂક્યો—એટલા માટે કે, મને ઠેક સુધી વહેમ ન પડે અને જેને તમે પકડી ગયા હતા, તે ઠેક સુધી ચૂં કે ચાં કરે નહીં. પણ તમારા માણસો માટે તે સવાશેરનો હતો, એ તેઓ બૂલી ગયા ! સવાર થતાં સુધી તે ઉંઘવાનો ઢોંગ કરી પડી રહ્યો પણ જ્યાં સવાર થઈ અને તમે એક બાળુ પરીક્ષાસ્થાન તરફ વિદાય થયા કે બીજી બાળુ એણે પોતાની મુક્કાબાળ શરૂ કરી દીધી. તમારા ત્રણચાર સહચરોને મેથીપાક જમાડ્યો અને તેમને દોરડાંથી બાંધી એક ઓરડીમાં પૂરી દીધા. ત્યાંથી છૂટીને તે કર્ણાટકની રાજકુંવરી પાસે ગયો. સર્વ હકીકત તેને કહી દીધી અને તેને પરિણામે હું ફરીથી નવીન ઉમેશ્વાર તરીકે હરીફાઈમાં દાખલ થઈ શક્યો ! ”

“ આમાં અમારો શો દોષ તું કાઢે છે ? ”

“ એટલો જ કે—તમારા માણસોને તમે એવું શિક્ષણ ન આપ્યું કે, પરદેશમાં પોતાના દેશી બાઈનું વેર લેવું છાજે નહીં. હું માત્ર તમારો દેશી બાઈ નહીં પણ માજણ્યો બાઈ છું અને એના સામે તમારા માણસો આવા પ્રપંચો કરે છે ! ”

“ એની મને કાંઈ ખબર ન હતી અને એ માટે હું જવાબદાર નથી. હું તો એ કહેવા આવ્યો છું કે—મારો માણસ મને સોંપી દે. ”

“તમારો માણસ તમને સોંપી દેવામાં મને વાંધા નથી પણ ચેતવણી સાથે છોડું છું—”

“ચેતવણી મને ? નહીં. હું સામી ચેતવણી આપું છું કે— જો નાગેશ્વર હવે પછી ફરીથી કદી મારા માણસો સામે નજર સુધ્ધાંત કરશે તો તેનું ડોકું ઊડી જશે.”

નાગેશ્વર અત્યાર સુધી આ બે ભાઈઓની વાતચીતમાં કશું બેલ્યો ન હતો પણ હવે તે ત્રાડી ઊઠ્યો અને બોલ્યો :

“વીરમદેવજી, જો ગુસ્સો ચડતો હોય તો તમારે ઉતારે જઈ મિષ્ટાન્ન જરા વધુ ખાજો ! પણ મને ચેતવણી આપવાની વાત ભૂલી જાજો.”

“ઐટલે શું તું મારા માણસોને હેરાન કરશે ?”

“જો અમારા કુમાર સામે આવા પ્રપંચો ચાલુ રાખશે તો તમારા એક શું એકસો માણસો હશે તો તે સર્વને અમે બોલુલાવી દઈશું, એ ખાસ ચેતવણી હું તમને આપું છું.”

“અંધુ,” વીશળદેવે વીરમદેવને કહ્યું : “જો બીજાને છાંછેડે તેણે તેનું પરિણામ ભોગવવા તત્પર રહેવું જોઈએ. સિંહને છાંછેડનારને તેની સાથે લડવું પડે, સાપને છાંછેડનારને કદાચ સાપ દંશ દે, તો તે સહન કરવા તેણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. તે મુજબ, તમે કે નાગેશ્વર જે કોઈ એક બીજાને છાંછેડો તેઓએ જાતે તેનાં પરિણામ ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. મેં આખીયે હકીકતનું તત્ત્વ કસી જોયું છે અને મારે કહેવું જોઈએ કે—એક રાજકુમારને ન છાજતી, એક અંધુને ન છાજતી ચાલ તમે ચલાવી છે. નાગેશ્વર તમારે ઉતારે અંધાવલો પડ્યો છે એમ ધારીને તમે રથમાંથી મને તેની બેવફાઈ સંબંધી ચિઠ્ઠી તીર સાથે મોકલી હતી એ હવે મારા ખ્યાલમાં આવી ગયું છે. અંધુ, આટલી અધી હલકાઈ તમે કરશો

એવું હું ધારતો ન હતો. જાઓ, કૃપા કરીને હવે આ બાબતમાં વધારે ચર્ચા કરવાને બદલે અહીંથી જાઓ.”

“પણ તું મને આમાં શેના દોષ દે છે?”

“આપને તેઓશ્રી એટલા માટે દોષ દે છે...” નાગેશ્વરે કહ્યું: “કે, આપ શ્રીમાનને ઉતારે જ્યારે આ બુદ્ધા અશ્વરક્ષકને ગઈ કાલે રાતે લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે આપે ખૂબ આતુરતાથી પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા કે-પ્રપંચ કેવી રીતે પાર પડ્યો અને વીશળદેવ કે નાગેશ્વર કાઢીને ચે ખબર કેમ પડી નહીં? હવે આપ જાણી શક્યા હશે કે, બુદ્ધો અશ્વરક્ષક સેવક નાગેશ્વર પોતે હતો અને તે બધું ચે જાણતો હતો.”

વીરમદેવ કોંઈથી તલવાર ખેંચવા ગયો. એટલે નાગેશ્વરે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ચોરી પર સિરજેરી! શ્રીમાન, તલવારબાજી ચલાવવાની સ્વપ્ને પણ ઈચ્છા કરશે તો સાંજની હરીફાઈમાં જતાં અટકી પડશે. કારણ આપની પ્રપંચી હિલચાલ ક્યારનીયે ષટકર્ણી બની ગઈ છે. કર્ણાટકની રાજકુમારી, મહારાજા અને તેમના અમલદારો સૌને તેની ખબર છે. જો મારા પર તલવાર ચલાવવા જશે તો ગઈ રાતના આપના પ્રપંચ ખુલ્લા કરીને તેઓ આપને હરીફાઈમાં લાગ નહિ લેવા દે; માટે આપના ઉદાર અને મહાન હૃદયી બંધુની સલાહ મુજબ જાનામાના સિધાવવા કૃપા કરો.”

વીરમદેવ હવે અવાક બની ગયો. તેના વદન ઉપર શરમિંદગી પથરાઈ ગઈ. તલવાર પરથી તેનો હાથ હટી ગયો. સામે તેની નજર ગઈ. તિરસ્કાર દષ્ટિથી વીશળદેવ તેના તરફ જોઈ રહેલો જણાયો. પગ પછાડીને તે ત્યાંથી જવા લાગ્યો, પણ આરણ્ય આગળ જતાં તેને પાછા ફરવું પડ્યું; કારણ કે કેટલીક સ્ત્રીઓ તે ખંડમાં આવી.

તે સ્ત્રીઓએ કુમાર વીશળદેવનાં ઓવારણાં લીધાં અને તેનાં

ચરણ આગળ એ થાળ મૂક્યા. એક રુપાના થાળમાં પુષ્પનો એક ઢગલો હતો. બીજા રુપાના થાળમાં રુપાનું એક કુંડું હતું. તેમાં માટી ભરેલી હતી. એક છાંડ વાવેલો હતો અને તેની આસપાસ કાંટા હતા. એ કુંડા પાસે ચાંદીનો એક લોટો હતો. જેમાં પાણી ભરેલું હતું. તે સિવાય બીજી વસ્તુઓ પણ તે થાળમાં હતી. ચાંદીના એક કટોરામાં દૂધ છલેલો છલેલ ભરેલું હતું. અને એક બીજા કટોરામાં સાકર હતી. જોડે ચાંદીનો એક ચમચો હતો. આવળની એ શૂળો પણ તે થાળમાં હતી.

આવનાર સ્ત્રીઓમાંની એકે કહ્યું: “કુમારશ્રીનો જય થાઓ. જેણે આ વસ્તુઓ મોકલી છે તેણે અમને ફરમાવ્યું છે કે, આપ તેનું શું કરો છો તે અમારે જોવું અને તે જોયા બાદ અમારે પાછાં કરવું.”

નાગેશ્વરે આ સાંભળીને તે સ્ત્રીઓને પૂછ્યું: “તમારી બુદ્ધ તો થતી નથી ને ? ગુજરાતના એ કુમારો અહીં હાજર છે. બંનેને માટે આ થાળ છે કે એકને જ માટે છે ?”

“જા, રે, ભણા ભાણા !” એક બીજીએ કહ્યું: “એ કુમારોની વાત જ ક્યાં છે ? કુમાર વીશળદેવજી પાસે જ અમારે આવવાનું અને જોમને જ ઉતારે અમે આવ્યાં છીએ. તારો બીજો કુમાર પડે નહીં મોટા ઘરામાં !”

વીરમદેવ ચમક્યો. નાગેશ્વરે વક્ષ દષ્ટિએ તેના તરફ જોયું. વીશળદેવે મંદ મંદ હસતાં પુષ્પનો ઢગલો ઉઠાવ્યો. તેણે જોયું કે, તેની નીચે તે થાળમાં ચાંદીનો એક સુંદર નાનો સરખો રથ હતો. વીશળદેવે કહ્યું: “આ રથ બરોબર મૂકવામાં આવ્યો નથી.” તેણે પુષ્પો જમીન પર પાથરી દીધાં. રથ તે પર મૂકતાં તેણે ટીકા કરી: “જે સ્ત્રીઓની ગતિને કાબૂમાં રાખી શકે તેને મન જમીન ચાહે તેવી હોય પણ પુષ્પથી આચ્છાદિત જ લાગે.”

“એશક, પ્રિય મિત્ર ! જેમ આપને આજે લાગી હતી અને એક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં માનવંતાં રાજકુમારી મૃણ્મીને રમતમાં લાગી હતી તેમ !” નાગેશ્વરે કહ્યું :

“તને બહુ વાતો યાદ રહેતી હાગે છે ?” એમ કહી વીશળદેવે શ્રીજી થાળમાંથી પુષ્પનું કુંડું ઉઠાવ્યું એને તેમાંના છોડની આસપાસના કાંટા કાઢી લેવા માંડ્યા : “કુમાર, કુમાર, આપને હાથે લોહી નીકળશે.” નાગેશ્વર બોલ્યો.

“આ જામળ પુષ્પવલને બરાબર ખીલવા દેવા માટે તેની આસપાસના કાંટા કાઢી પણ બોગે મારે કાઢી નાખવા જોઈએ. એમ કરતાં મારી પાંચે આંગળીઓ કપાઈ જશે તો યે મને તેની પરવા નથી.” વીશળદેવે જવાબ દીધો. અને કાંટા કાઢી નાખ્યા. પછી પાણીનો લોટો લઈ તેણે તે છોડ પર અને માટી પર પાણીનું સિંચન કર્યું.

સ્ત્રીઓ આ જોઈને માંહોમાંહે આશ્ચર્ય અતાવતી એક બીજાના કાનમાં કાંઈક કહીને ધીમાં હાસ્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ. વીશળદેવે તે પછી બે શ્વળ હાથમાં લીધી અને થોડી વાર તે તરફ જોઈ તેને જમીન પર નાખી દઈ પોતાના પગમાંના જોડાથી તે છૂંદા નાંખતાં કહ્યું : “માણસના માર્ગમાં આવી જે જે શ્વળો હોય તે કચરી નાખ્યે જ છુટકો અને એમ થાય તો જ દૂધ અને સાકર એકઠાં મળે.” તેણે સાકરના ગાંગડાઓ દૂધની અંદર નાખવા માંડ્યા. એ બાદ પુનઃ કહ્યું : “ચાંદની વડે જેમ પૃથ્વી ઓર શેભા આપે છે તેમ આ મિષ્ટ સ્વાદવાળું અનેહું દૂધ પીવાથી પૃથ્વીનાં નરનારનાં હૃદય શેભી જીંઠે છે; નિર્મળ અને છે; આહલાદપૂર્ણ બની જાય છે. માટે નાગેશ્વર, તું તેમાંથી થોડુંક લે અને આ અહીં આવેલી સન્નારીઓને પણ તેનો સ્વાદ ચખાડ.”

ચમચા વતી નાગેશ્વરે તે પ્રસાદી તે સ્ત્રીઓને આપતાં આપતાં

કહ્યું: “કુમાર વીરાગદેવ ક્ષાત્રવટની શરતોની જેમ બુદ્ધિયાતુર્યમાં પણ અગ્રપદે આવે છે કે નહીં?”

“જેશક, જેશક. રાજકુમારીની કસોટીઓમાં તેઓ પૂરા વિજયી નીવડ્યા છે.” એમ કહેતી તે સ્ત્રીઓ વિદાય થઈ.

નાગેશ્વરે આમતેમ જોયું તો વીરમદેવ ત્યાં ન હતો. તે હર્યો અને બોલ્યો: “ગુપત્યૂપ પોઆરા માપવામાં હડાપણુ સમજ્યો એ એણે ઠીક કયું!”

+ + + +

સાયંકાલે કર્ણાટકના રાજાનો દરબાર ભરાયો. દેશવિદેશના રાજાઓ, રાજકુમારો, કર્ણાટક રાજ્યની પ્રજા વગેરેની મોટી મેદની ત્યાં જામી અને તે વચ્ચે સાત વિજયી ઉમેદવારો વચ્ચે ખીજી હરીફાઈ શરૂ થઈ. દરબાર વચ્ચેવચ્ચ એક છંટની પહોળાઈની કિનારનો એક કુંડ કરવામાં આવેલો હતો. તેમાં જલ્લોજલ્લ પાણી ભરેલું હતું. તેની એક બાજુએ બાર વામનો એક થાંભલો ઊભો કરેલો હતો અને તે પર આરસપહાણનું એક પૂતળું ઊભું રાખેલું હતું. એ પૂતળાને મસ્તકે એ ઉપર એક એમ ત્રણ ફળ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. તેની સામેથી ઉમેદવારે પાણીમાં જોઈને એ ફળ તીરવડે ઉડાડવાનાં હતાં. કર્ણાટકના રાજાના મંત્રીએ પોતાના આસન આગળ પાંચ વર્ષના એક બાળકને બેસાડ્યું હતું. આ બાળક સમક્ષ ઉમેદવારોનાં નામની ચિટ્ટીઓ નાખવામાં આવી. તેમાંની એક ચિટ્ટી બાળકે ઉપાડી. મંત્રીએ તેમાંનું નામ વાંચ્યું. ઉત્તર પ્રાંતના એક રાજકુમારનું નામ આવ્યું. તે રાજકુમારે કુંડની પાળ ઉપર આવી પાણીમાં જોઈ તીર ફેંક્યું. સલામાં હસાહસ થઈ રહી. તીર થાંભલા તરફ ન જતાં ખીજી દિશામાં ગયું. ખીજા રાજકુમારનું નામ બોલાયું. એનું તીર પૂતળાની છાતીમાં વાગી પાણીમાં પડ્યું. ફોગ ગળડી પડ્યાં.

સૈનિકાએ તે ફરીથી મૂક્યાં. રાજકુમાર નિષ્ફળ ઠર્યો. ત્રીજું નામ વીરમહેવનું આવ્યું. મોઢા પર ખુમારી રાખતો તે પાળ પર ચડ્યો. તેણે ધનુષ્યને બાણ અરકાડ્યું. ધનુષ્ય અને બાણ સમેત હાથ ઊંચા કરી પાણીમાં નીચું જોઈ પૂતળા તરફ તે તાકવા લાગ્યો. અને પગ એક જગ્યાએ હતા તે એને ફાવ્યું નહીં. એટલે બાણે પૂતળાને સચોટ વીંધી શકાય તે માટે તેણે ડાબો પગ જરાક સરકાવ્યો. પણ એટલામાં તો તેના શરીરનું સમતોલપણું તે ચૂક્યો અને પાળપરથી કુંડમાં ઝખઝખાણ્યો ! યોગરદમ હસાહસ થઈ રહી. શ્રીમાનને સૈનિકા બહાર કાઢવા આવ્યા એટલે ગુસ્સાથી ના પાડી, પોતાની મેળે બહાર નીકળી લીને કપડે શ્રીમાન દરબારમાંથી વિદાય થઈ ગયા !

ચોથા રાજકુમારનું નામ આવ્યું. તેણે ઉમેદવારી કરવા ના પાડી. પાંચમે રાજકુમાર પણ એવી રીતે નિવૃત્ત થયો. છઠ્ઠો આવ્યો વિશળદેવ. એના સાથીદારોએ શંખધ્વનિ કરીને એને ઉત્સાહ આપ્યો એટલે યોગરદમથી જનવૃન્દે ખૂબો પાડવા માંડી: “ તમારા દેશનું પાણી ન જવા દેશો. ” “ હિમ્મતથી ફળ વીંધજો. ” “ વીર પુરુષનો જય. ”

વીશળદેવે સકળ સલાગણુ તરફ ઉદ્વેગસિત દષ્ટિથી જોઈ પોતાનું ડોકું સર્વ દિશામાં નમાવી સૌને વંદન કર્યું. અને હજી તો એને ઉત્સાહ આપનારા નિનાદો શમ્યા ન હતા ત્યાં ક્ષણાર્ધમાં તેણે પાળ પરથી પાણીમાં પૂતળાના પડતા પ્રતિબિંબ ઉપરથી તીર તાકી બરાબર પૂતળાના મસ્તકના પહેલા ફળમાં એવી તો ખૂબીથી માર્યું કે ફળ વીંધીને તીર થાંભલામાં ચોંટી રહ્યું. બાકીનાં બે ફળો થાંભલો હાલવાથી ગમડી પડ્યાં. વાજીત્રો વાગી રહ્યાં. “ શાખાશ ! ” ધન્ય છે ! ” એવા પોકારો પડી રહ્યા.

વીશળદેવ પાળપરથી ઊતરી સૌને પુનઃ વંદન કરતો પોતાને સ્થાને બેસી ગયો. સાતમા ઉમેદવારનું નામ પોકારવામાં આવ્યું.

એનાં તો હાંખ જ ગમડી ગયેલાં જણાયાં. એ ઉમેદવાર તેના સ્થાન પર હાજર ન હતો !

ખીજી હરીફાઈમાં વીશળદેવ એકલો વિજેતા ડ્યો. કર્ણાટકના મહારાજાએ જીતીને કહ્યું: “ આ સ્પર્ધામાં કેવળ એક જ રાજકુમાર વિજેતા ઠર્યાથી ત્રીજી સ્પર્ધાની જરૂર રહેતી નથી. મારી પુત્રીને હવે એ વીરપુરુષને વરમાળ આરોપનાં હર્ષ જ ઊપજશે. ”

‘ બેશક, બેશક ’ ‘ બરાબર છે; ’ એવા પોકારો પડી રહ્યા. પણ રાજકુમારીએ હઠ લીધી કે-ત્રીજી શરત પૂરી થવી જ જોઈએ. મહારાજા અને અમલદારો વિચારમાં પડ્યા. તેઓને ત્રીજી શરતની ખિલકુલ જરૂર ન લાગી પણ રાજકુમારીએ હઠ છોડી નહીં. ગડ-લાંગમાં તેઓ સૌ હતા ત્યાં વીશળદેવ પોતાને સ્થાને બેઠો થયો અને બોલ્યો: “ ત્રીજી શરત હું મારી રાજપુત્રીથી પૂરી કરવા તૈયાર છું. મને વિશ્વાસ છે કે-ઈશ્વર એમાં મને સહાય કરશે. ” મહારાજા તેને હા પાડે કે નહીં તેની રાહ ન જોતાં પોતાના બાણના લાથા અને ધનુષ્ય સહિત તે દરબારની મધ્યમાં આવીને બેઠો રહ્યો અને ખીજી બાણથી રાજકુમારી પણ આવીને ત્યાં ઉપસ્થિત થઈ.

આખરે આ બેઠતી હઠ આગળ મહારાજાએ નમતું આપ્યું. એક પાટિયું દરબારની વચ્ચેવચ્ચ મુકાયું અને રાજકુમારી હસતી હસતી તેની આગળ બેઠી રહી. પાટિયાની ઊંચાઈ રાજકુમારીના કદ કરતાં લંબાઈમાં અને પહોળાઈમાં દોઢ ગણી હતી. તેની પીઠ પાછળ એ પાટિયું હતું. વીશળકુમારે ધનુષ્યબાણ હાથમાં લીધાં; પહેલાને છંડે તેણે પુષ્પમાળા બાંધી અને એ તીર બરાબર રાજકુમારીના મસ્તકથી જરાક ઊંચે છોડ્યું. પાટિયામાં તીર ખૂંપ્યું. પુષ્પમાળ રાજકુમારીના મસ્તકથી લટકી તેના વદનસરોજ પર લટકી રહી. સહા આ જોઈને તીર ફેંકનારની કળા પર મુગ્ધ થઈ ગઈ. સડસડાટ તીરો વીશળદેવના ધનુષ્યમાંથી છૂટવા લાગ્યાં અને જોત-

જોતામાં તે રાજકુમારીના જમણા પાસામાં એક સીધી હરોળમાં તે એક પછી એક ખૂંપી રહ્યાં. એ બાદ ડાબી હરોળ શરુ થઈ અને આંખના પલકારામાં તે પૂરી થઈ. રાજકુમારીના શરીરને જરાકે આંચ ન આવી. તોરે બંને બાજુએ એક સરખી હારમાં ગોઠવાઈ રહ્યાં. વીરાજીદેવ જ્યાં છેલ્લું તોર ફેંકી રહ્યો કે તરતજ મૃદમયીએ તેની પાસે દોડી જઈને તેના કંઠમાં વરમાળ આરોપિત કરી.

વિજયદુર્દુલિ વાગવા માંડ્યાં. લોકોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મહારાજના સિંહાસન તરફ નવવરવધૂએ પગલાં ભર્યાં. કુમાર, મહારાજને ચરણે પડવા જતો હતો ત્યાં તેમણે પોતેજ તેને અત્યાનંદથી આશ્વિંગન કયું.

લાવી મહાગુજરાતના સ્વનદેશાઓ

ચાતક જેમ મેઘથી ખુશી થાય; દષ્ટિવિહીન, દષ્ટિ મળવાથી જેમ હર્ષિત થાય; ખેડૂત જેમ સુંદર પાક નિહાળીને રાજી થાય અને વસન્ત ઋતુના આગમનથી રસિક જનવૃન્દ ઉત્સાહી થાય તેમ વીશળદેવ અને મૃદુમયીનાં લગ્નથી સમસ્ત કર્ણાટક અને ગુજરાતમાં આનંદ આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો.

જ્યારે રાજવંશી નવદંપતીએ ગુજરાતમાં પગ મૂક્યો ત્યારે વીશળદેવે દેવી મૃદુમયી સમક્ષ નાગેશ્વરને બોલાવીને પૂછ્યું: “કહે મિત્ર! હું તને શો બદલો આપું?”

નાગેશ્વરે હસીને જવાબ દીધો: “બદલો? ઉહ! આપ નહીં આપી શકો.”

“પણ બોલો તો ખરા કે તમારી માગણી શી છે?” મૃદુમયીએ પૂછ્યું.

“મારું માગવું વૃથા થાય એવું કરવાની મારે શી જરૂર?”

“એવું તે તું શું મોટું માગવાને છે કે જે હું ન આપી શકું?” વીશળદેવે પૂછ્યું.

“તમે જરૂર વિચારમાં પડી જવ એવું જ તે છે.”

“ચાહે તે હોય; જો હું નહીં આપી શકું તો મહારાજ હરિશ્ચન્દ્રની પેઠે હું વચનને ખાતર તું કહીશ ત્યાં વેચાઈશ.”

“અને હું પણ.” મૃણ્મયીએ તેને અનુમોદન આપ્યું.

“જ્યારે આપનો આગ્રહ છે ત્યારે માગું છું.”

“શું?”

“પાટણનું મંત્રીશ્વરપદ.”

નાગેશ્વરના મુખમાંથી એ શબ્દો નીકળ્યા કે, “અરેજ વીશળદેવ અને મૃણ્મયી બન્ને વિચારમાં ગડું થઈ ગયાં. “શસ્ત્રશૂળ જેવી આ માગણી શા માટે આપે મારી પાસે કરાવી?” નાગેશ્વર કહેવા લાગ્યો.

“જેશક. એ તેવી જ માગણી છે.” વીશળદેવ બોલ્યો. “હું ઘોળકાનો ઘણી તો હજી થયો નથી. પાટણમાં મહારાજા ભીમદેવ જેવો સમર્થ ગુર્જરેશ્વર બિરાજે છે. વળી દાદાજી લવણપ્રસાદ અને પિતાજી વીરધવળ હયાત છે. એ સ્થિતિમાં નાગેશ્વર, તારું વચન હું શી રીતે પૂરું કરી શકીશ?”

નાગેશ્વર મહેલની આગળ ગયો અને જાંચે આકાશ તરફ જોતો જોતો બોલ્યો: “જાંચા નભોમંડળમાં વસતા વિશ્વનિયંતા! હું શું શું નથી જોઈ શકતો? મારી આંખ જે જુએ છે; દૂર દૂરના ભાવી-પટને ભેદીને પણ જે અંદરના બનાવોને નિહાળે છે, તે આ નૂતન રાજદંપતિને નિહાળવાની શક્તિ આપ અર્પો. હું જોઈ છું એક જાંચું રત્નમણિમંડિત સિંહાસન. એ કોનું છે? પંચાવન વર્ષની વૃદ્ધ વયે પહોંચેલા સોલંકી વંશના પાટણપતિ ભીમદેવનું? એની યોગરક્ષમ શી પરિસ્થિતિ છે? ગુજરાતના ખંડીઆ સામંતો, મંડલેશ્વરો અને નાના નાના સરદારો એ ધરડા રાજાની આજ્ઞા માનતા નથી. તેની સામે બંડ કરે છે. પોતાને રુચે છે તે ભાગ પોતે બચાવી પકે છે. એમાં અટલ કોણ છે? રાજચિન્તાકારી લવણપ્રસાદ, શું કરે છે એ? પોતાની

રાજા વીશળદેવ

તલવાર અને ઢાલથી સિંહાસન સુરક્ષિત રાખે છે. અને જુઓ, જુઓ, ઘોલકાના રાણા વિરધવળને પણ તે દૂર રાખે છે; આજ્ઞા કરે છે અમને: “ચોગરદમ ચાહે તેટલું ગુજરાત અથાવજે; પણ ભીમદેવ મહારાજની હયાતીમાં પાટણ તરફ નજર પણ કરીશ નહીં. જો તેમ કરીશ તો હું તારો પિતા-છું તો પણ મારે હાથે તારો શિરચ્છેદ કરીશ.” રાણો વિરધવળ પાછો ફરે છે. વર્ષોના પટ પડે છે. ફરી ઉઘડે છે. વીશળદેવ અને વીરમદેવ દેખાય છે. લવણપ્રસાદની જન્મણી બાળુએ વીરમદેવ ઊભેલ છે. વીશળદેવ ડાબી બાળુએ. લવણપ્રસાદ વીરમદેવ તરફ હાસ્યદષ્ટિ કરે છે. વીશળદેવ તરફ કઠોર નજર નાખે છે. પણ વીશળદેવ નજર કરે છે ત્રિભુવનપાળ ઉપર. કોણ છે એ ત્રિભુવનપાળ? પાટણપતિનો નિર્જળ પુત્ર. લવણપ્રસાદ જન્મણી બાળુના કુંવર સાથે હાસ્યખેલમાં ગુંથાયો છે તેવામાં ત્રિભુવનપાળ સામે વીશળદેવ જંગ માંડે છે પરિણામ... વ્યોમમાં પટ પડે છે અને પુનઃ ઉઘડે છે. ભીમદેવ સોલંકીએ શોભાવેલ પાટણના સિંહાસન પર વાઘેલા વંશનો પ્રથમ યુવાન નરેન્દ્ર બિરાજ્યો છે. “કોણ?—મહાનાઝધિરાજ વીશળદેવ.....”

નાગેશ્વર ખારીમાંથી ઊંચે આકાશ તરફ જોતો જોતો આમ બોલતો રહ્યો અને એણે જ્યાં છેલ્લો શબ્દ કહ્યો ત્યાં વીશળદેવે તેનું કાંકું પકડીને પૂછ્યું: “ગાંડા! આજ તારી ડાગળી ખસી ગઈ છે કે શું?”

“હા. જો બાવી પાટણપતિ એમ કહે, તો એમ...”

“આર્યપુત્ર!” મૃદમયીએ કામળ અવાજે અને સહૃદય બાવપૂર્ણ નેત્રો વીશળદેવનાં નેત્ર તરફ માંડીને કહ્યું: “તમારો મિત્ર મિશ્રકુત્ત પાગલ નથી. તેણે જે બટના વર્ણવી છે એમાં ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ ત્રણેનો સંયોગ છે. એના કાંઈક

ખનાવો સાચા ભૂતકાળના છે; કાઈક ચાલુ ખનાવો છે અને એ એ પરથી એના વીર, ધીર અને ઉન્નત ભાવનાવાદી હૃદયની આકાંક્ષાઓ વડે એણે આપને પાટણના સિંહાસને ખેડેલા નિહાળ્યા છે. એ એનું સ્વપ્ન કહો; રેતીમાંથી તેલ કાઢવા જેવી અશક્ય વાત કહો; કે સસલાનાં શિંગડાં જેવી આખત કહો; પણ હુંયે એવું ચિત્ર મારી સમક્ષ નિહાળું છું!—”

“મહાદેવી! કહો, કહો; શું નિહાળો છો આપ?” નાગેશ્વરે પૂછ્યું.

“હું પાટણના સિંહાસને મહામહેન્દ્ર વીશળદેવની સાથે મને પોતાને ખેડેલી જોઈ છું. અમારી જમણી બાજુએ પાટણનો મહાન્ મંત્રીશ્વર નાગેશ્વર ખેડેલો છે; જેણે મહેન્દ્રની કુમાર અવસ્થામાં એક સાચા સુહૃદ્ તરીકે પોતાના જીવના જોખમે પણ મદદ કરી છે.”

“મહાદેવી! હું અને તમે બન્નેયે પાગલ છીએ; સ્વપ્નસેવીઓ છીએ; તરંગરંગમાં ઘેરાયલાં અને મૃગતૃષ્ણિકાથી લોભાયલાં છીએ—”

વીશળદેવે નાગેશ્વરને પોતાની બાથમાં લીધો અને તેને બેટીને તેની સામે નિહાળતાં નિહાળતાં કહ્યું: “મિત્ર, તું જુદો નથી. તારાં સ્વપ્ન સફલ થાઓ વા ન થાઓ પણ એટલું તો સત્ય છે કે—તેં મારા હૃદયમાં રાજ્યતૃષ્ણા વધારીને મારે કઈ માર્ગદિશાએ જવું એ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. ગુજરાતનું ગૌરવ મારા હૃદયમાં મૂકી તેં કર્ણાટકી વીરાંગનાનો મેળ સાધી આપ્યો; હવે હું અવશ્ય એ દિનની રાહ જોતો રહીશ કે જેમાં ગુજરાતની રાજવાની અણુહીલવાડ—પાટણને સિંહાસને હું વિરાજીત થાઉં. અને ત્યારે હું જરૂર તને નહીં વિસરું. પાટણનું મંત્રીશ્વરપદ તારું.”

નાગેશ્વરે વીશળદેવને નમન કર્યું. તેવામાં એક પહેરેગીરે આવીને ખબર આપી કે—“મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ તરફથી એક દૂત આવ્યો છે.”

“ જા, અને અંદર લાવ. ” વીશળદેવે પહેરેગીરને કહ્યું અને તેના જવા બાદ નાગેશ્વર તરફ જોઈને બોલ્યો: “ પણ આ મંત્રીશ્વર વિશ્વમાન છે તેનું શું ? ”

“ આપે આપનું વચન આપી દીધું છે. હવે એ નિભાવવું એ આપની ફરજ છે—નાગેશ્વરની નહીં. ” મૃણ્મયીએ ટાપશી પૂરી.

નાગેશ્વર થોડીવાર આભારભરો દષ્ટિથી મૃણ્મયી તરફ નિહાળી રહ્યો અને પછી બોલ્યો: “ હું ધારું છું કે—શ્રીમન્વસ્તુપાળ તરફથી મુશ્કેલીઓ આવશે નહીં. મારા તરફ એમની અમીદષ્ટિ છે અને નહીં હોય તો, સેવકને તે મેળવી લેતાં ક્યાં નથી આવડતી ? ”

વીશળદેવ તેના તરફ કૃત્રિમ ક્રોધથી જોતો જોતો બોલ્યો: “ તું ખટપટી માણસ છે ! ”

“ ભયંકર ! ” નાગેશ્વરે ઊમેર્યું.

“ ધીર, વીર, દીર્ઘદર્શી, નિપુણ અને નૃપક્રિતકારી. ” મૃણ્મયીએ ઊમેર્યું.

“ કદાચ આ એની સત્ય ગુણપરોક્ષા હોઈ શકે. ” વીશળદેવ વિચારમનસ્ક મુખમુદ્રામાં બોલ્યો.

“ આત્મલાધાને ભયે પણ કહું છું કે—જેજ. ” નાગેશ્વરે જવાબ દીધો: “ મરણાન્તે પણ હું આપ પ્રત્યેની એકનિષ્ઠા નથી તજવાનો—ચાહે તે સ્થિતિમાં હોઈશ તોપણ—”

“ ધન્ય ! સાચા સેવક. ” મૃણ્મયીએ નાગેશ્વરને અભિનંદન આપ્યું.

આ સમયે વસ્તુપાળનો દૂત આવીને હાજર થયો. તેણે નમન કરીને કહ્યું: “ મંત્રીશ્વરે આપ શ્રીમાનને અને શ્રીમતી રાજસ્તુપાને નિમંત્રણ પાઠવ્યું છે. આપને પણ નાગેશ્વરજી !

“ ક્યાં ? શ્વા માટે ? ”

“આપ શ્રીમાનના લગ્નની ખુશાલીમાં મંત્રીશ્વર આજ સાંજે પોતાને ત્યાં નગરજનોનો મેળાવડો કરનાર છે તેમાં.”

“મારા પ્રણામ સહિત એમને કહેજો કે અમે બન્ને જરૂર આવીશું.”

“અને આપ ?” દૂતે નાગેશ્વરને પૂછ્યું.

“બેશક, તેજ ત્યાં કિરણ હોયજ.”

દૂતના ગયા પછી ત્રણે એક બીજા તરફ નેઘ રહ્યાં.

“વસ્તુપાળ પ્રવીણ મંત્રી જણાય છે.” મૃદુમયી દેવીએ ટીકા કરી.

“સમયચતુર પણ...” વીશળદેવે ટાપશી પૂરી.

“ભાવી મહાગુજરાતનો મહાન સ્વપ્નદષ્ટા પણ.” નાગેશ્વરે કહ્યું.

સાયંકાળે વીશળદેવ અને મૃદુમયી વસ્તુપાળને ભુવને ગયાં. ત્યાં તમામ વર્ણોનો એક મોટો મેળાવડો જમ્યો હતો. વસ્તુપાળે સસ્નેહ નવદંપતીને આવકાર આપી યોગ્ય આસનોએ બેસાડ્યાં. યજમાને મહેમાનોના આનંદ માટે કંઈ કંઈ રસિક રમતગમતોની યોજનાઓ કરી હતી; બાળકોનાં સંગીત અને સંવાદો ગોઠવ્યા હતા. એ કાર્યક્રમમાં થોડાંક બાળકોનું એક ગીત વીશળદેવને બહુ ગમ્યું. એ ગીત નીચેનું હતું:—

વંદીએ લળી લળી જય ગુજરાત !

અમારી જન્મભોમ પ્રિય માત !

હરિયાળાં રસકસમય ક્ષેત્રો

જલજલ સરવર ન્યાં શોભાય,

લગ્યાં વૃક્ષનાં વિધવિધ વૃન્દો.

ફળફૂલ ભરપૂર ન્યાં સોહાય.

—વંદીએ.

શિલ્પક ગુજ્જર ફેરી કલાકૃતિ
દિવ્ય અમોલ કરે જ્યાં માન,
હરતી આંખડી હૃદયપાંખડી
વિકસતી બિહરતી ફેતી તાન.

—વંદીએ.

ગૌઆદાણુ પ્રતિપાળ તાહરાં
મા ! સમળાં રજપૂતસન્તાન,
અી-સન્માન-સુરક્ષણુ સાટે
ફૂલ અમોલ કરે નિજ પ્રાણુ.

—વંદીએ.

ઉદાર પર ઉપકાર અધીરા
વસીઆ વ્યાપારી ગુજરાત,
કેંક વણુ નિજ નિજ ધર્મે રત
રહી છે રળીઆત.

—વંદીએ.

રાજવીહૃદ નિજ પ્રજા પ્રતિ અહીં
પિતાતુલ્ય પળ પળ પેખાય,
ચટે કાળથર ભાવી અધિક પણુ
નિભવો માનસ આ જગરાય !

—વંદીએ.

‘સદ્વિલાસી’ સ્વપ્નેનું અમ એકજ
ફળીભૂત કરજો પ્રભુ ! દિલ ચાલ્ય:-
“પ્રાણુ પડે આ ભૂમિ-સેવામાં
પુનર્જન્મ હો તેની જ માંદા.”

—વંદીએ.

એ ગીતની છેલ્લી કડી બબ્બે વાર સાંભળીને વીશળદેવે વસ્તુપાળને કહ્યું: “હૃદયમાં જન્મભૂમિનું અભિમાન ખડું કરવા સાથે એને જ ખાતર સેવામાં મરવાની પ્રેરણા પોષતાં આવાં ગીત, નાનાં બાળકો વારંવાર ગાય એ બધુંજ પસંદ કરવા જેવું છે.”

“અને કુમાર, મોટાં મો ?”

“મુરબ્બી, મોટાં માની ભાવના પણ આ ગીતની છેલ્લી કડી જેવી રહેવી જોઈએ.”

વસ્તુપાળ વીશળદેવના હાથ ઝાલીને તેને એકાન્ત ભાગમાં લઈ ગયો. બંને એકલા બેઠા એટલે વસ્તુપાળે પૂછ્યું: “કુમાર, તું ભાવનામાં જ રૂક્ત માને છે કે કાર્યોમાં ?”

“બેશક, કાર્યો પણ હોવાં જોઈએ; પરંતુ ભાવનાનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. હૃદયમાં ખૂબ ચિંતન, મનન અને ઉત્સાહને પરિણામેજ કાર્યો થઈ શકે.”

“હું પૂછું ? તારું એ દિશામાં કંઈ પ્રયાણ ?”

“અત્યારે તો હું પિતાજીનો આશ્રિત એક નાનો બાળક છું, ભાવના સિવાય મારું બીજું શું કાર્ય હોઈ શકે ? પણ જો મને તક મળશે તો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, કે કેવળ ધોળકામાં પુરાઈ રહેવું નહીં પણ પાટણ--”

“પાટણપતિ થવું છે ?”

“આજે જ મારા હૃદયમાં એ આતુર ઈચ્છા પ્રવળ થઈ છે, પણ મંત્રીશ્વર ! આપ સમા મહારથીની સહાય વિના એ ભાવના પાર પડવી મુશ્કેલ છે.”

મંત્રીએ ગંભીર થઈને કહ્યું: “વીશળકુમાર, તારા બાઈને દેશવટો મળ્યો ત્યારે મેં તારા આગળ એક વાત કહી હતી, તે તને

યાદ છે ? મેં તને મારી આશાઓનો સ્થંભ કહ્યો હતો. તું મહા-ગુજરાતનો મહારાજાધિરાજ થાય એવી ઇચ્છા મેં વ્યક્ત કરી હતી. આજ કહું છું કે-કુમાર, મારે એ ઇચ્છા પૂરી થયેલી નેવી છે.”

“આજ બંનેએ એક જ વાત કહી...” વીશળદેવ ધીમેથી ગણગણ્યો.

“બંનેએ ? અર્થાત્ આ વિચાર તારા હૃદયમાં આજ અન્ય કોઈએ મૂક્યો છે ? હં, હં, એ પેલો ચપળ જીવાન હોવો નોંધ્યો.” વસ્તુપાળે હસ્યો. “કુમાર, એને હવે પૂછી નેજો કે મહાગુજરાતના મહારાજાધિરાજના વિચારનો ઉદ્ભવ-જન્મ-કોનાથી થયો ?”

“એના મનમાંથી સ્તો ?”

વસ્તુપાળે ડોકું ધુણાવ્યું : “નાજેશ્વર મારા વિચારોની નાની સરખી પ્રતિછાયારૂપ છે.”

“એમ ?”

“હા. એને પૂછી નેજો કે, ગુજરાત-કર્ણાટકનો સંબંધ સાધવાની આશા તેમના હૃદયમાં જન્મવાનાર કોણ હતો ? નાજેશ્વરને એતના એકેલા રાખવાની પ્રેરણા આપનાર પણ કોણ હતો ?”

“હં...” વીશળદેવ કંઈક યાદ લાવતો હોય તેમ બોલ્યો : “એકમે વાર આપનાં યશગાન તે આડકતરી રીતે ગાતો હતો તેથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે-આપ જ એના સૂત્રધાર હશો.”

વસ્તુપાળે ગંભીર બનીને કહ્યું : “તારું લગ્ન, એ મારી સ્વપ્નસિદ્ધિનું પ્રથમ પગલું છે.”

“શું આપના સ્વપ્નની સિદ્ધિ ?”

“હા.”

“મેં ધાર્યું હતું તેમ, તેં તેમાં બાહુ-બળ બતાવ્યું; બુદ્ધિ-બળ બતાવ્યું, કુમારીનો પોતાનો તારા પર અખંડ અનુરાગ જીત્યો. અને

ખાસ કરીને જેની માનહાનિ થવી બદિત હતી તેની માનહાનિ કરી. હવે તારે એક બીજા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે.”

“કયું?”

વસ્તુપાળે વીશળદેવના હાથમાં એક પત્ર મૂકી પૂછ્યું: “જો, આ પત્રમાં શું લખ્યું છે?”

તે પત્ર વીરધવળના પિતા લવણપ્રસાદનો હતો.

“ચિરંજીવી વીરધવળ!

“આ કાસદનો પત્ર મળે કે, તરત જ પાટણ આવવા નીકળી પડજો. પાટણની ગાદી જયંતસિંહ સોલંકીએ કબજે કરી છે; અને પોતાના નામની દુર્વાર્ષ ફેરવી છે. મહારાજ બીમદેવના સૈન્યને તેણે પહોંચાવી દીધું છે. હું અને મહારાજ ગુપ્તવાસમાં છીએ. —લવણપ્રસાદ.”

આ પત્ર વાંચતાં જ વીશળદેવનો હાથ તલવાર પર પડ્યો. વસ્તુપાળે કહ્યું: “કુમાર, તારે, મારે કે ખુદ તારા પિતાજીએ આમાં કાંઈ કરવાનું નથી.”

“કેમ?”

“મારા ભાઈ તેજપાળ સૈન્યની મદદ સાથે પાટણ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા છે.”

“એમ? ત્યારે હવે હું પણ તેમની પાછળ પ્રયાણ કરું અને એકદમ જયંતસિંહને દૂર કરી પાટણની ગાદી લઈ લઉં.”

વસ્તુપાળ હસ્યો. તેણે ડોકું ધ્રુણાવ્યું.

“મંત્રીશ્વર, કૃપા કરીને મને કહી દો કે, મને પાટણ જતો આપ શા માટે રોકો છો? હું કૃતનિશ્ચયી છું કે, આ તક નહીં જવા દઉં.”

“કુમાર, સંયમ રાખ્યા વિના મહારાજધિરાજપદ ન આવે.”

“સંયમ ફળવવાનું આમાં શું છે?”

“ધણુંજ. શ્રીમાન લવણપ્રસાદનો એક મહાન સિદ્ધાન્ત તું જાણે છે? જ્યાં સુધી મહારાજ ભીમદેવ હયાત હોય ત્યાં સુધી તારા પિતાશ્રીને તેઓ પાટણની ગાદી આપવા માગતા નથી. મહારાજ વીરધવળ વચનથી બંધાયેલ છે. તેઓ પોતાના જીવનપર્યન્ત તે વચન પાળનાર છે. હવે, હું એવુંજ વચન તારી પાસેથી મેળવવા માગું છું કે, મહારાજ ભીમદેવની અને તેમના પુત્ર ત્રિભુવનપાળની હયાતી સુધી તારે પાટણની ગાદી ન લેવી.”

વીશળદેવ ઉત્સુકતાથી વસ્તુપાળ તરફ જોઈ રહ્યો. વસ્તુપાળે આગળ ચલાવ્યું:

“કુંવર, તને આનાકાની થાય છે, ખરું કે? વારુ; મારા એક પ્રશ્નનો જવાબ દે. મૃગપતિમાં મૃગને મારવાની શક્તિ હોય છે છતાં તે તેનો શિકાર ન કરેતાં જવા દે છે અને ગજરાજનો શિકાર શા માટે કરે છે?”

વીશળ નિરુત્તર થઈ ગયો. વસ્તુપાળે કહ્યું: “નિર્બળને સખળ મારે એમાં કાંઈ વડાઈ નથી. સખળે તો સમોવડીઆ સામે ચોટ રાખવી જોઈએ. તેવીજ રીતે, આજ જ્યારે વૃદ્ધ પાટણપતિ નિર્બળ થઈ બેઠા છે, ત્યારે તેમની ગાદી આપણે લઈએ એમાં શી વડાઈ છે? એમને તો આપણે સહાય અર્પવી જ જોઈએ—પુનઃ એમને સિંહાસનારુઢ કરવા જોઈએ.”

વીશળદેવ નિરાશાથી હાથ મસળાવે લાગ્યો. વસ્તુપાળે એ જોઈને કહ્યું: “કુમાર, સંયમની નિસરણી એ નિરાશાની નિસરણી નથી. સેંકડો મૃગ જવા દેનાર મૃગપતિને આખરે એક ગજરાજનો શિકાર મળે છે. એ મળે નહીં ત્યાં સુધી તે થોભ્યો જ નય છે—રાહ જોયા જ કરે છે. પણ પોતાના ગૌરવથી હલકું કૃત્ય નથી કરતો.

મહાગુજરાતનો ભાવી મહારાજાધિરાજ આવા સંયમી ગૌરવથી વર્તે એવી મારી આશા પાર પડશે ? કુમાર, મારાં સ્વપ્નની સફળતાનું એ બીજું પગલું બરવામાં મને તું સહાયબૂત થઈશ ? ”

વીશળદેવને મંત્રીશ્વરની ભાવનાઓ ગમી, પણ તેના હૃદયમાં તીવ્ર વેદના એ થઈ કે, આ એક ખરી વ્યવહારુ તક જાય છે. આજે જ એણે પાટણપતિ થવા નિશ્ચય કર્યો. આજે જ એને પહેલો મોઝો મળ્યો અને આજે જ એ જતો કરવા તેને કહેવામાં આવ્યું; એટલું જ નહીં, પણ બીમદેવના પુત્ર ત્રિભુવનપાળને પણ પાટણને સિંહાસને વિરાજીત થવા દેવાનું વચન આપવા કહેવામાં આવ્યું ! આટલાં બધાં બંધનમાં પડવું એનું નામ શું સંયમ ? વીશળદેવની આંખ આગળ નાગેશ્વરની આકૃતિ ખડી થઈ; મૃદમયીની મૂર્તિ દેખાઈ, બંને પોતાનાં પાટણને લગતાં સ્વપ્ન વર્ણવતાં દેખાયાં. નાગેશ્વર પાટણનું મંત્રીશ્વરપદ માગતો દેખાયો. મૃદમયી સિંહાસને વિરાજીત થવા કહેતી દેખાઈ. શું એમનાં સ્વપ્ન અધૂરાં રહેવા દેવાં ? શું પાટણપતિ થવાનું પોતાનું સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થવા દેવું ? નહીં, શ્રીમન્વસ્તુપાળની સૂચનાને અનુમોદન નહીં આપી શકાય.

વીશળદેવ આવો ઠરાવ કરી મંત્રીને તે કહેવા તૈયાર થયો; તેવામાં વસ્તુપાળે એક બીજો પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યો. વીશળદેવે તે વાંચ્યો:—

“ અમારા બાઈ તેજપાળ યાત્રાર્થે જવા માગે છે. તેમની જગ્યાએ અમારા હાથ નીચે અમાત્ય તરીકે—ઉપમંત્રી તરીકે અને ઉપસેનાપતિ તરીકે બુદ્ધિકુશળ યુવક નાગેશ્વરની નિમણૂંક કરવામાં આવે છે.—વસ્તુપાળ. ”

એ પત્ર તે વાંચી રહ્યો એટલે વસ્તુપાળે તેના હાથમાં એક વધુ પત્ર મૂક્યો. તેમાં નીચેનું લખાણ હતું: “ મંત્રીશ્વરનો હું ચિર ઋણી છું, કુમારશ્રી વીશળદેવ જ મહાગુજરાતના મહેન્દ્ર થાય, એ

આશ્ચર્યની સિદ્ધિને અર્થે જ, મંત્રીશ્વર તરફથી મને અપાયલું અમાત્યપદ હું સ્વીકારું છું.—નાગેશ્વર.”

આ બંને પત્રો વીરાળદેવે મંત્રીના હાથમાં પાછા મૂક્યા.

“કુમાર, મારા પ્રશ્નનો જવાબ નક્કી કર્યો ?” મંત્રીએ પૂછ્યું.

“આવતી કાલે એ જવાબ દઈશ.”

મંત્રીશ્વરે કહ્યું: “મારે તને બતાવવાના બીજા એ પત્રો રહી ગયા. આ રજા તે, જો.”

વીરાળદેવે તે બધાંને વાંચવા માંડ્યા. એકમાં લખ્યું હતું:

“મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ, તમારા ને મારા સિદ્ધાંતોમાં તફાવત છે તથાપિ હું તમારા તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. તમે જૈનધર્મી છો. તમને તે ધર્મ તરફ પક્ષપાત હોય જ.

“જે એક વ્યક્તિનું અપમાન વીરમદેવ તરફથી થયાનું તમે જણાવો છો તે કદાચ જૈનધર્મી હશે અને તેથી તમે વીરમદેવ ઉપર ગુસ્સે થયા હશો. ચિરંજીવી વીરધવળ ઉપર તમારો ધણો પ્રભાવ છે. તમારા તરફ માન હોવા છતાં પણ જણાવું છું કે—મને આ પસંદ નથી. આ પ્રસંગમાં તો હું તમારી બેની ઈચ્છાની આડે આવતો નથી; પણ હું સ્પષ્ટ કહી દઉં છું કે, વારંવાર તમારી ઈચ્છાઓને હું હવેથી સંમતિ નહીં આપું. વીરમદેવ ચૂસ્ત શૈવી છે. તેથી તમારી આંખમાં કણાં જેવો ચમ્પ પડ્યો છે શું? યાદ રાખજો કે—આગળ ઉપર હું વીરમદેવને જ રાજસિંહાસનારુઢ બનાવીશ. જો પરમાત્મા મને જીવતો રાખશે તો અને એ માટે જો કદાપિ યુદ્ધ કરવું પડશે તો હું તે કરીશ જ.—લવણ્યપ્રસાદ.”

બીજો પત્ર આમ હતો: “કૃપાળુશ્રી, આપના પત્રના ઉત્તરમાં નિવેદન કે, આપ શ્રીમાને પૂરતી સત્ય હકીકતના અભાવે આપનો

અભિપ્રાય દાખવ્યો છે. કુમાર વીરમહેવે જે વશિકને ત્રાસ આપ્યો તે શેવી હતો. અને જૈન ધર્મો ન હતો. ધર્મને લગતો આપે બાંધેલો અભિપ્રાય આમ આપોઆપ નિરર્થક થઈ પડે છે. અન્ય બાબતો ભવિષ્યને લગતી છે. એ સંબંધમાં જગતના સંચાલક દેવાધિદેવની ઇચ્છા સિવાય કોનાથી અન્યથા કંઈ થઈ શકે તેમ છે ? હિ. આપ પ્રત્યે પૂર્ણ માન અને એકનિષ્ઠાવાળો વિનમ્ર સેવક, વસ્તુપાળ.”

આ પત્રો વાંચીને વીરાજદેવ એકદમ વસ્તુપાળના બંને હાથ જાલીને બોલ્યો: “ ઉદાર મહાનુભાવ, આપે પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ કાલ નહીં પણ અત્યારે જ આપું છું અને તે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કહ્યું હતું તેમ, કરિષ્યે વચ્ચં તવ. ”

વસ્તુપાળની આંખમાં તેજ જણાયું. તેણે વીરાજના બંને હાથ સ્નેહથી દાખ્યા અને પૂછ્યું: “ શા ઉપરથી આ નિષ્કંથ કયો ? ”

“ આ પત્રોના વાચન ઉપરથી. એ પત્રો ખેમચંદ વશિક અને વીરમહાર્જના પ્રસંગ વખતના જણાય છે. ત્યારના દાદાજી આપના પ્રત્યે ગુસ્સે થયેલા લાગે છે. આપને વેરી તરીકે લેખે છે; છતાં પણ આપે મનની ઉદારતાથી એમને અત્યારે મદદ મોકલી છે; પૂજ્ય પિતાજીનું વચન નિભાવી રાખવા આપ ચાહો છો; મહારાજા બીરમહેવને જ ભવિષ્યમાં રાજ્યાસિદ્ધાસને રહેવા દેવા માગો છો અને આ તક મળી છે તેનો ગેરઉપયોગ ન કરતાં, તેમાં વેરને સ્થાન ન આપતાં, સંયમ રાખી નિર્બળને સહાય દેવાની ઉદાર ભાવના રાખો છો. આવી મહાન ઔદાર્યભૂતિના અનુસરણમાં જ મારી ખાત્રી છે કે, ભવિષ્યની સ્વપ્ન-સિદ્ધિ રહેલી છે. ”

“ કુમાર. ” અતિશય વહાલભર્યા સ્વરે મંત્રીએ કહ્યું: “ હું ફરીથી કહું છું કે-મારી આશાઓનો સ્થાન તું છે. હવે રપટ કહે:

પાટણની ગાદી પર હમણાં તરાપ નહીં મારે ને ? ત્રિભુવનપાળની હયાતી સુધી પહોંચેલીશ ને ? ”

“ કરિષ્યે વચનં તવ. ”

“ મૃગપતિ, આજે તેં તૃણ નથી ખાધું; આજે તેં નમાલાં પ્રાણીઓને શિકાર જતો કર્યો છે. આ સંયમનું સુફલ તને અવશ્ય મળશે. કાલ એ દિન જરૂર આવશે કે, જ્યારે ગજરાજનો શિકાર ભરપટ્ટે કરવાની તને તક મળશે અને ત્યારે દિગંતમાં તારી કીર્તિ બ્યાપશે; અને ત્યારે પાટણપતિ થવાની તારી મહેચ્છા સફલ થશે. આજ જેમ સંયમ રાખ્યો છે તેમ સંયમને ન ચૂકીશ. અંતિમ વિજય તારો છે. ” વસ્તુપાળ આમ કહી, વિચારમાં વિલીન થયો. વીરાજદેવે રજા માગી.

ગવ'ખંડન

વીર સેનાપતિ તેજપાળનાં પરાક્રમો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધોળકાની સેના લક્ષ્મીને અણહીલવાડ જતાં જતાં તેણે અધવચ્ચથી જુદાં જુદાં સ્થળોનાં ક્ષત્રિઓને પડકાર કરવા માંડ્યો. 'કાં તો ગુર્જરેશ્વરના વશવત' માંડળિક બને. અથવા તો યુદ્ધ કરો, એવાં કહેણ કહેવરાવ્યાં. એ પરાક્રમી પુરુષના નામથી જ બીને કાઈ માંડળિકો યુદ્ધ કર્યા વિના જ ધન આપીને તથા પોતાનાં સૈન્ય તેને શરણે કરીને નમ્યા; અથવા તો જે સામા થઈ તેઓને હરાવીને તેજપાળે નમાવ્યા. આમ આગળ વધતાં જતાં જ્યારે તેજપાળ અણહીલવાડ પહોંચ્યો ત્યારે જોયા કુળના ૧૪૦૦ રાજવંશી ક્ષત્રિઓ તેને સ્વાધીન થઈ ચૂક્યા હતા. તેમનું લાવ-લશ્કર જુદું. આવા વિપુલ સાધનવાળા તેજપાળ સામે, ભીમદેવની ગાદી પચાવી પડેલો સામંત જયંતસિંહ કેમ ટકી શકે? તેની સાથે તેજપાળે યુદ્ધ કર્યું અને ભીમદેવને પુનઃ પાટણની ગાદીએ શાન્તિપૂર્વક સ્થાપીને તે ધોળકે આવવા નીકળ્યો. પાછા ફરતાં ફરતાં મહી નદીના કાંઠા ઉપર કેટલાક વણઝારાઓનો મુકામ તેણે દીઠો; પણ તે વણઝારાઓને કાર્ધક સૈનિકો હેરાન કરતા હતા. આ જોઈને તેજપાળે પૂછપરછ ચલાવી. તેને કહેવામાં આવ્યું કે-ગોધરાના રાજ ધૂધળના એ સૈનિકો

છે. મહી નદીના પ્રદેશના વિસ્તારમાં વેપાર અર્થે મુકામ કરતા વણુઝારાઓને જ માત્ર નહીં પણ મહી નદી આસપાસનાં યાત્રા-સ્થાનોમાં યાત્રા કરવા આવતા યાત્રાળુઓને પણ ધૂંધળ પીડે છે; વણુઝારાઓના ધનમાલ્ય લૂં છે અને યાત્રાળુઓ પાસેથી ખૂબ કર લે છે.”

તેજપાળે ધૂંધળને કહેવરાવ્યું કે: “ત્રણ દિવસની અંદર આ બધું ધાંધલ શાન્ત કરજો--નહીંતર મારા બાહુબળથી મારે તમને નમાવવા પડશે.” ધૂંધળ તરફથી જવાબ મળ્યો કે: “તમારા મહારાજા વીરધવળને એનો જવાબ મેં રવાના કર્યો છે.”

તેજપાળે પોતાના તમામ સૈનિકોનો પકાવ મહી નદીને કાંઠે રાખીને ઘોળકે પ્રયાણ કર્યું. જ્યાં વીરધવળના દરબારમાં ધૂંધળની એક મસ્કરીની તેને જાણ થઈ. જેવી રીતે તેજપાળને વણુઝારાઓએ પોતાનાં દુઃખ કહ્યાં હતાં; તેવી રીતે યાત્રાળુઓ તરફથી વીરધવળની પાસે અરજ ગુમરવા માટે કેટલાકા ગયા હતા. તે ઉપરથી વીરધવળે ધૂંધળ ઉપર શિખામણના શબ્દો કહેવરાવ્યા હતા કે: “ક્ષત્રિયોનો ધર્મ ગૌણાક્ષણની રક્ષા કરવાનો છે--વેપારીઓના વેપારવણુજનું રક્ષણ કરવાનો છે--સ્ત્રીજાતિની વહારે ચડવાનો છે--ધર્મસ્થાનોમાં પ્રજાને કાઠી પણ અગવડ વિના અવરજવર કરવા દેવાનો છે; માટે યાત્રાળુઓ પાસેથી કર લેવો બંધ કરશે અને ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તશે.”

આ શિખામણની ધૂંધળે પરવા કરી નહીં પણ ઊલટું ધમંડથી તેણે એક ભાટ સાથે કાળજની ડાબલી અને એક રૈશમી સાડી વીરધવળ ઉપર મોકલ્યાં અને કહેવરાવ્યું: “પ્રત્યેક રાજાને હું તો આંખમાં કાળજ આંજેલી અને શરીરે સાડી પહેરેલી સુંદરી જેવો ગણું છું!”

“આટલો બધો ધમંડ!” વીરધવળે ક્રોધથી કહ્યું. દરબારમાં

તેણે પાનનું ખીડું ફેરવ્યું કે—‘ધૂંધળનો મદ ઉતાવળ કાઢ્ય તત્પર થાય છે ?’

એક નહીં પણ ત્રણ ત્રણ જણે તે ખીડું ઝડપવા ઉમેદ બતાવી. વીશળકુમાર અને નાગેશ્વરે જણાવ્યું કે—“અમે તૈયાર છીએ.” વસ્તુપાળે કહ્યું: “હું તૈયાર છું.” પણ તેજપાળે વિનંતિ કરી કે: “મેં વદાવત્ત કરેલા ૧૪૦૦ રજપૂતો અને તેમની સેના મહી નદીને કાંઠે મારી આગ્રાની રાહ જોઈને ધૂંધળ પર ચડાઈ કરવા તત્પર છે. વળી ધૂંધળને મેં તેના ઉન્માદ તજ દેવા કહેવરાવ્યું, ત્યારે તેણે મને નક્કામો અહીં ધક્કો ખવરાવ્યો અને હાંસી કરી ! માટે તેને તાળે કરવાની પરવાનગી મને પહેલી મળવી જોઈએ.”

સૌએ તેજપાળને તે ખીડું ઝડપવા દીધું. તેજપાળ મહી નદી તરફ પોતાની છાવણીમાં પાછો ફર્યો. તેણે પોતાના સૈન્યના બેત્રણ વિભાગો જુદી નાખીને ગોધરાની જુદી જુદી દિશાઓમાં મોકલ્યા. તે પોતે એક વિભાગ સાથે ગોધરા તરફ ગયો. ધૂંધળને ચેતવણી આપીને તેના ઉપર હલ્લો કરવો કે ઓચિંતો હલ્લો કરવો, એ વિષે વિચાર કરતો તેજપાળ જ્યારે સાયંકાળના સમયે પોતાના સૈન્ય સાથે ગોધરાની સીમમાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે ગાયોનું એક ધણુ ચરીને શહેર તરફ જતું તેના જોવામાં આવ્યું. ધૂંધળ ખરો ક્ષત્રિય છે કે કેમ, એની કસોટી કરવા તેજપાળે પોતાના સૈન્યને હુકમ આપ્યો કે, “ગાયોને પાછી વાળો.”

સૈનિકા ગાયોના ટોળાને ઘેરી વળ્યા. ગોવાળો ખૂંસો મારવા લાગ્યા: “આ શો જીલમ ? ખિચારી ગાયોએ તમારું શું બગાડ્યું છે ?”

“જાઓ, તમારા બરાદુર રાજાને ફરિયાદ કરો ! અમારે તો આ ગાયો લઈ જવી છે.”

ગાયોનું ટોળું સૈનિકાએ ગોધરા શહેર તરફથી પાછું વાળીને ફર ફર હાંકવા માંડ્યું.

ગોવાળો ગોધરામાં જઈ ધૂંધળને રાવ ખાવા લાગ્યા. થોડીકજ વારમાં ગોધરાના દરવાજા ઉપરથી નોખત ગડબડી, રણશિંગાં વાગ્યા; ગોધરાના સૈન્યને તૈયાર થવાનો ડંકો થયો. તે સાંભળીને તેજપાળ સમજ્યો કે, ધૂંધળ તયાર થાય છે. તેણે પોતાના સૈન્યના અન્ય વિભાગોને હેરંકો દ્વારા સાવચેત રહેવા જણાવી દીધું.

ધૂંધળ ગાયોની વહારે. આખરે ધાયો અને લડાઈ શરુ થઇ. તેજપાળનું માનવું હતું કે-ધૂંધળ નિરર્થક ધમંડ કરતો હશે અને તેનામાં કશી છત નહીં હોય, પણ એણે જોયું કે-ધૂંધળના લશ્કરે ગાયોના ધણને એક જગ્યાએથી શોધી કાઢીને હસ્તગત કર્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ તેજપાળના લશ્કરનો ઘાણ વાળી નાંખીને ગાયો ગોધરા તરફ વાળી. તેજપાળના લશ્કરના પ્રથમ વિભાગની આ તો નામદાઈ ગણાઈ. તેજપાળે ખીજા વિભાગને મદદે ખેલાવ્યો: એટલે પાછો મામલો પલટી ગયો અને ધૂંધળથી ગાયોને ગોધરામાં લઈ જઈ શકાઈ નહીં.

ધૂંધળની સેનામાં ગોધરાની આસપાસના પ્રદેશના બહાદુર બીલો હતા. ભીંસ જાતિ તીર ફેંકવામાં ધણી કુશળ હોય છે. તેજપાળનું સૈન્ય વિવિધ જાતિઓનું બનેલું હતું. ભીલોના તીરકૌશલ્ય આગળ તેજપાળનું સૈન્ય હિમ્મત હારી ગયું. તેજપાળ આ જોઈને ધડીભર મૂંઝાયો: તેણે પોતાના સૈન્યના સાત સામંતોને એકઠા કર્યા અને તેમની આગળ વિચારવાનો પ્રશ્ન મૂક્યો: “જો આપણે આ યુદ્ધમાં પાછા પડીએ તો આપણી હારને બદલે તે ગુર્જરેશ્વરની હાર છે. ગુર્જરેશ્વરની હાર એટલે ગુજરાત પર કલંક અને ગુજરાતપર કલંક એટલે આપણે ઢાંકણીમાં મોં ધાલીને ડૂબી મરવા જેવું. ક્ષત્રિય યુધ્ધે ચડે અને પરાજીત થઈને પાછો ફરે તો એની જનની લાજે. એનાથી જગતમાં ગર્વભર્યું ઊંચું મોં રાખીને ફરી શકાય નહીં. ધૂંધળે દરેક રાજાને સાડી પહેરનાર અને આંખમાં મેશ આંજીને ફરનાર કહ્યો છે. એક તો આપણે હારીએ અને પાછા તે

ઉપરાંત રાજાએ ત્રી તરીકે ઠરાવીએ, એના કરતાં કાં તો યુદ્ધમાં મરવું અથવા તો જીત મેળવવી એવો મેં નિર્ધાર કર્યો છે. બોલો, તમે સૌ શા અભિપ્રાયના છો ?”

સામંતોમાંથી એકે જણાવ્યું : “ પરાજીત થઈને પાછા ફરવાનો અમો કોઈને ઈરાદો નથી, ધૂંધળનો ગર્વ કોઈ પણ રીતે ઉતારવો જોઈએ. ”

બીજાએ કહ્યું : “ કમનસીબી એ છે કે, બીલોનાં બાણોનો વરસાદ આપણા સૈનિકો સહી શકતા નથી. ”

ત્રીજો બોલ્યો : “ તલવારબાજીની વાત હોત તો અમે અમારું પાણી બરાબર બતાવી આપત. ”

તેજપાળે કહ્યું : “ જે વસ્તુસ્થિતિ છે તેનો સામનો કર્યા સિવાય છુટકો નથી; પણ બેશક તમે સૌ જ્યારે પરાજિત થઈ લજ્જિત મુખે પાછા ફરવા માગતા નથી ત્યારે હવે કોઈક યુક્તિથી આપણો ધાણ વળતો અટકાવીશ. ”

તેણે ધૂંધળ તરફ એક દૂતને મોકલ્યો અને કહેવરાવ્યું કે : “ યુદ્ધમાં તમારો પરાજય કરવો એવું અમે નક્કી કરેલું છે. તમે અમારો પરાજય કરવા ઈચ્છતા હશે. અમે અને તમે બન્ને મક્કમ છીએ. પણ બેયનું ધાર્યું એક સાથે એક સરખું નહિ જ થાય. ગમે તે એકનું ધાર્યું થશે. માટે યુદ્ધના નિયમો ઠરાવીને લડવું. ” તેણે એ સંબંધીના કેટલાક નિયમોની સૂચના કહેવરાવી, જેમાં દરરોજ દિવસે યુદ્ધ કરવું અને રાત્રે બન્ને સૈન્યોએ વિરામ લેવો એ મુખ્ય નિયમ હતો. ગાયોનું ધણ કે જે ઉપરથી આ યુદ્ધ શરૂ થયું છે તે માત્ર ધૂંધળની કસોટીરૂપ છે. ગાયોને સતાવવાનો ઈરાદો તેમાં નથી રાખેલો. તેજપાળે સૂચવ્યું કે—યુદ્ધ બંધાવ્યાં સુધી ચાલશે ત્યાં સુધી ગાયોને ઘાસ-પાણી વગેરેનો બંદોબસ્ત અમે કરીશું. ”

ધૂંધળે આ સૂચનાઓ માન્ય રાખી. તેજપાળે ધોળકેથી કુશળ

તિરંદાળેની સેનાની મદદ મગાવી. દર રાત્રે યુદ્ધ બંધ પડે અને દિવસે પાછું ચાલુ થાય. આમ સાત દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને બાજુઓના પુષ્કળ સૈનિકોનો ઘાણ વળી ગયો.

આઠમે દિવસે તેજપાળ પ્રતિજ્ઞા સાથે યુધ્ધે ચડ્યો કે-આજ સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં કાં તો મારો દેહ પાકું અથવા તો ધૂંધળને વશ કરું. મરણીઓ થયેલો ક્ષત્રિય શું ન કરી શકે? પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ શરવીર શેની પરવા કરે? જોણે દેહની દરકાર નહીં રાખવાનું ધ્યેય ધારણ કર્યું તે ગેહમેહની મમતા શાને રાખે? તેજપાળનું એ આઠમા દિવસનું યુદ્ધ તુમૂલ પ્રકારનું હતું. જોણે એ દિવસે શરીરે બખ્તર ધારણ કર્યું અને બીલોના બાણોની દરકાર નહીં રાખતાં શત્રુ-દળમાં કેસરીની માફક ધૂમવા માંડ્યું. એનું સાહસ જોઇને એની આખી સેનાને શૂર ચડ્યું. બંને બાજુના લડવૈયા સેળસેળ થઈ ગયા. “કાઈ આજ તો પાછી પાની કરે નહીં અને જ્યાં હોય ત્યાં ચાહે તો મરે અથવા શત્રુને મારે-એમ કરવામાં જે આનાકાની કરે તેને તેની જન્મદાતા માતાના સોગંદ છે.” આવું તેજપાળે પોતાના દરેક સૈનિકને પ્રાતઃકાળે કહી દીધેલું હતું, તેથી તેના દળને એકેએક લડવૈયો એક તસુમાર પણ પાછો હઠયો નહીં. બાણોની વૃષ્ટિથી આકાશ છવાઈ ગયું. અને જાણે બાણોના વાદળમાં સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો હોય એવી સ્થિતિ થઈ રહી.

મધ્યાહ્ન થતાં ધૂંધળ અને તેજપાળ સામસામા થઈ ગયા. તેજપાળે ધૂંધળને કહ્યું: “સાત સાત દિનથી તમારી સાથે એકલું યુદ્ધ ખેલવા હું તલસી રહ્યો હતો. આજ ઠીક લાગ આવ્યો.”

“સાડી પહેર્યા વિના અને આંખમાં કાજળ આંજ્યા વિના આજ તો આવ્યા લાગો છો!” ધૂંધળે તેની હાંસી કરતાં જવાબ દીધો; “સાત દિન સુધી એકની એક સાડી પહેરી રાખી હશે તેથી પરશેવાવાળી થઈ હશે! માટે આજે ઉતારી લાગે છે!”

“તારીજ સાડી તને પહેરાવવા માટે મેં તૈયાર રાખેલી છે.

અને તારીજ કાજળની કાપલીનો કાજળ તારીજ આંખમાં આંજી. બકવાદથી કાંઈ નહીં વળે. ભૂજબળ હોય તો મને દેખાડ. ” તેજપાળે તેને ક્ષાત્રવટની યાદ આપી.

ધૂંધળે એક કાષ્ટનું પિંજર આળે રણુમેદાનમાં તૈયાર રાખ્યું હતું. તે બતાવીને તેજપાળને કહ્યું: “આ પાંજરામાં આજ તને પૂરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.”

“બહીજ સુંદર પ્રતિજ્ઞા છે.” તેજપાળે જવાબ દીધો, “પણ જોજો, તારેજ પુરાવાનો વખત આવે નહીં! કારણ આજ તારો પરાજય કરવો અથવા મારે ખપી જવું એવી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.”

ધૂંધળે એનો જવાબ તેજપાળ તરફ એક બાણ છોડીને આપ્યો.

તેજપાળે પણ તેનો પ્રત્યુત્તર બાણોથી આપવા માંડ્યો. ધૂંધળ એકલો લડ્યો નહીં. તેની સાથે તેના ચૂંટી કાઢેલા ખાસ યોદ્ધાઓની ટુકડી હતી. તેજપાળ એકલો હતો પણ એણે બખ્તર પહેરેલું હોવાને લીધે શત્રુઓનાં બાણોની એને બીતિ ન હતી. તે એકલો અનેકની સામે લડતો રહ્યો. પણ એ લડાઈલાંબો વખત ચાલી નહીં. એના સાત સામંતોએ એને એકલો લડતો જોઈ પોતાના લડવૈયાઓ સાથે એની કુમકે ધસારો કર્યો. એક પ્રહર સુધી જખરું યુદ્ધ આ ટુકડીઓ વચ્ચે ચાલ્યું. હારજીત આજે તો નક્કી કરવીજ છે એવો નિર્ણય તેજપાળે કર્યો હોવાથી તેણે ધૂંધળ ઉપર ચોંટ રાખી અને મોક્ષો મેળવીને ધૂંધળને તેના ઘોડા ઉપરથી પાડી નાખવામાં આ શરો વણિક સફળ નીવડીને ક્ષત્રિયના શરીર પર ચડી બેઠો. એજ વખતે એના સામંતોએ ધૂંધળને ઘેરી વળીને ધૂંધળના સૈનિકોને તેનાથી દૂર રાખ્યા. તલવારોની ઝપાઝપી એ સમયે ત્યાં થઈ રહી અને આખરે ધૂંધળ જીવતો ઝલાયો.

લાકડાનું જે પાંજરું તેણે તેજપાળને માટે તૈયાર રાખ્યું હતું

તેમાંજ ધૂધળને પુરાવીને તેજપાળે તે પાંજરાની આસપાસ એકસો શ્વરા સૈનિકાનો કોટ બનાવી દીધો.

ધૂધળ કેદ થયો, એ જિના એના સૈન્યના જાણુવામાં આવતાં તેમાં ગભરાટ ફેલાયો અને તેણે નાસવા માંડ્યું. ધૂધળની સેનાની પાછળ તેજપાળની સેના પડી. સાત સાત દિવસથી પાછી પડેલી તેજપાળની સેના હવે વિજયથી ઉન્મત્ત બની; અને ધૂધળના સૈનિકાની પૂઠે ઠેક ગોધરા શહેરમાં પેસીને લૂંટફાટ કરવા લાગી. લોકોમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો.

તેજપાળને એ વાતની ખબર પડતાં તેણે શહેરીઓની લૂંટફાટની મનાઈ કરીને ધૂધળના કોષાગાર પર પોતાના સૈનિકાને હલ્લો કરવા ફરમાવ્યું અને એક સામંતને મોકલીને જે મળે તે ધોળકે લઈ આવવા આજ્ઞા કરી.

સૈનિકાની ઉન્મત્તતાને કાર્મક ક્ષણે સેનાપતિને પોષવી પડે છે. કાલો સેનાપતિ એવે વખતે પ્રજાને રંજાડતો નથી પણ યુક્તિપૂર્વક પોતાના રાજાનું ઈષ્ટ સધાય અને સૈનિકાનો ગુસ્સો થોડો માર્ગે બળીને શમી જાય, એવા ઉપાયો લે છે. પરાજીત પ્રતિપક્ષી રાજાનો કોષાગાર લુંટાય તેથી સૈનિકાની ક્ષણિક પાશવી વૃત્તિ સંતોષાય અને નિર્દોષ પ્રજા રંજાડાતી અટકાવવા સાથે, પોતાના રાજાને ચરણે એ કોષ ધરો શકાય, આવા ઉદ્દેશથી તેજપાળે ધૂધળનો કોષાગાર લૂંટવા સૈનિકાને ફરમાવ્યું હતું.

ધૂધળને જે કાષ્ટપિંજરમાં પૂર્યો હતો તે પોતાની સાથે લઈને તેજપાળ ધોળકે આવ્યો.

વિજયી સૈન્યે વાજાંત્રના નિનાદ સાથે, યુદ્ધના કેદીઓ સાથે અને લૂંટેલા રત્નમણિમાણિક્ય સાથે નગર-પ્રવેશ કર્યો. નગરનાં નરનારે આનંદપૂર્વક એ વિજયીઓનાં વધામણાં કર્યાં.

વીરધવળનાં દરબારમાં ધૂધળને કાષ્ટપિંજરમાં પૂરેલો મૂકવામાં

આવ્યો ત્યારે ચોગરદમ આનંદ આનંદ ફેલાઈ રહ્યો. પરિહાસ કરનાર પ્રતિપક્ષી પરાક્રમ્ય થતાં કોને હર્ષ ન ઉદ્ભવે ?

તેજપાળ, વસ્તુપાળ અને વીરધવળે માહોમાંહે થોડીક વાર સુધી મસલત કરી અને એ પછી ધૂંધળે જે સાડી વીરધવળ ઉપર મોકલી હતી તેજ સાડી તેને પહેરાવવામાં આવી. તેણે તે નહીં પહેરવા માટે ધણી ફાંફાં માર્યાં પણ સૈનિકાના અગ્ર આગળ તેનું કશું ચાલ્યું નહીં. બળાત્કારે તેને સાડી પહેરાવવામાં આવ્યા પછી તેની આંખમાં એ રીતે કાજળનું અંજન આંજવામાં આવ્યું.

“આ કાજળની ડાબલી !” ધૂંધળની આંખમાં કાજળ આંજી રહ્યા પછી એક સૈનિકે પૂછ્યું.

“અહીં એની જરૂરિયાત પડે એવો કાઈ રાજા નથી. માટે જેણે મોકલી હતી અને જે તેને લાયક છે, તેની કોટે ખાંધી દો !” તેજપાળે ફરમાવ્યું. એ ડાબલી ધૂંધળની કોટે બધાઈ. દરબારમાં ચોગરદમ ખડખડાટ હાસ્યનો ગુંગરવ થઈ રહ્યો. એક બાટે એ સમયે એક કવિત લલકાર્યું.

મિથ્યા બકવાદ કરે, હોય નહોં છત તો ચે
હાંસી પાત્ર તેજ ઠરે, દોષ નહોં કોઈ નો !
સાગરની સામે બાથ ભવા ટિટોડી જય
જંગી ધોધમાં તણાય, દોષ નહોં કોઈ નો !
રાવણુ રાજાઈ ગયો, બલિ પાતાળ પેઠો,
ચક્રથી ચિરાયું શિશુપાળ શિશ, જોઈ દ્યો !
સુજન વિચાર સાર દિલ ના અહંકાર ધાર
રહ્યો નહોં ગર્વ, મદમાતા મર્દ કોઈ નો !

“બરાબર છે, બરાબર છે.” એવા પોકારો દરબારમાં પડી રહ્યા.

રાજાએને સ્ત્રીઓની ઉપમા આપનાર રાજા સ્ત્રી-વેષ પહેરીને વીરધવળના દરબારમાં ગમે રહ્યો. એટલેથી જ તેની દુર્ગતિ ખલાસ થતી ન હતી પણ હજી તો તેને નવો અનુભવ કરવાનો હતો.

“પ્રત્યેક રાજવી પાસે લઈ જઈને તેને આખા ચે દરબારમાં ફેરવો.” તેજપાળે હુકમ છોડ્યો.

સૈનિકાએ સ્ત્રી-વેષના ધૂંધળને ફેરવવો શરુ કર્યો. આ સ્થિતિ શું એનાથી સહન થઈ ? ના. ધૂંધળ મનમાંને મનમાં ધૂંધવાઈ ગયો-લજ્જાની લાગણીએ તેને એક જ માર્ગ સુઝાડ્યો.

કિયો માર્ગ ?-આત્મઘાતનો !

રાણા વીરધવળના સિંહાસન પાસે લઈ જઈને જ્યાં તેને નમવાની ફરજ પાડવામાં આવી કે તરત જ તે ધળંગ દઈને જમીન પર પટકાઈ પડ્યો !

“શું થયું ? એ શાથી પડો ગયો ?” એમ પૂછતાં પૂછતાં તેજપાળ તેની નજદીક દોડી ગયો. તેને માલુમ પડ્યું કે-પોતાની જીભ કરડીને ધૂંધળે આત્મહત્યા કરી છે !

“મહારાજ વીરધવળનો જય. ગર્વિષ્ઠોનાં ગર્વ ખંડન કરનારનો જય.” તેજપાળે મોટેથી ઉદ્ગાર કાઢ્યા અને તેના સૈનિકાએ તેનો મગનભેદી પડધો પાડી મૂક્યો.

ધૂંધળના શખને દરબારમાંથી બહાર લઈ જવામાં આવ્યું. તેનો જે કાષાગાર લૂંટી લાવવામાં આવ્યો હતો, તે ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો. અદાર કાટિ સુવર્ણમુદ્રાઓ, એક મુંડકથુલ્લ મુક્તાફળ, દિવ્ય શસ્ત્રો અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો, તેના કાષાગારમાંથી લાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેજપાળે જાહેર કર્યું કે-આ ઉપરાંત ૪૦૦૦ પાણીદાર ઘોડા ધૂંધળની ઘોડારમાંથી પણ લાવવામાં આવ્યા છે.

વીરધવળ ગૌરવભરી નજરે તેજપાળને ઉદ્દેશીને બોલ્યોઃ “ધૂંધળનું ગર્વખંડન તમારા બાહુબળને આભારી છે. તમે અને તમારા સૈનિકા આમાંથી ચાહે તેટલું લઈ લો. એમાંથી જે કંઈ બાકી રહે તો, પાછાં અને બાટચારણોને અને છેવટે કિંચિત્ પણ વધે તો જ રાજ્યભંડારમાં મોકલી આપો.”

“મહેન્દ્ર!” વીર તેજપાળે જવાળ દીધો: “મારું આહુબળ કોના વડે દીધે છે? જેમ એક ફૂલનો વિકાસ તેના રસમાળીને આભારી છે, તેમ આપ સમા પ્રતાપી મહેન્દ્રો વડેજ મારા જેવાઓ શોભે છે. અમે સૈનિકો તો અમારા રાજાનું પ્રિય કરવાનો જ ધર્મ બજાવી જાણીએ; યુદ્ધમાં મરી જાણીએ; કિંવા રિપુને વશ કરી જાણીએ; યશનો અધિકાર અમારો નથી. માટે આ યુદ્ધના વિનયનો યશ આપને જ ચરણે હું ધરું છું.”

“ઉમદા ઉદ્દગાર!” એમ કહીને ગુરુદેવ સોમેશ્વર પાંડિતે એક શ્લોક રચી સંભળાવ્યો, જેનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ હતો: “માર્ગ દુસ્તર કાઢવથી અને ઊંડા પાણીથી ભરેલો છે. તેમાં વળી અસંખ્ય ખાડાખેયા છે. એમાં નૌકા ચલાવવાની છે. નૌકામાં વળી ધણો ભાર ભરેલો છે. તે ચાલતી નથી. નાવિક મૂંઝાય છે. એવા સંકટમાં ધવળ વિના ભાર વહન કરવા કાણુ સમર્થ છે? અર્થાત્ અનેક વીરોને ઝળકાવવા અને તેમનાં પરાક્રમ વડે પોતાના રાજ્યને કીર્તિમાન અને વિસ્તૃત રાખવામાં વીરધવળ સિવાય બીજો કાણુ કુશળ છે?”

દરબારમાં એ પછી થોડોક વખત આવો જ કાવ્યવિનોદ ચાલ્યો. જે દરમિયાન ધૂંધળના હસ્તગત કરેલા ભંડારની વહેંચણીનું કામ વીરધવળની આજ્ઞાનુસાર તેજપાળે કર્યું અને તેની સમાપ્તિ થતાં દરબાર આનંદની લાગણી વચ્ચે વિસર્જીત થયો.

બીજો દિન, ધૂંધળની સેનામાંથી જેઓને યુદ્ધના કેદીઓ તરીકે પકડવામાં આવ્યા હતા તેઓમાંથી ધૂંધળના વંશના એક રજપૂતને વીરધવળ સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો અને તેની સાથે વાટાઘાટ કરીને તેને વીરધવળના ખંડીઆ રાજા તરીકે રહેવાની શરતે અને પ્રતિ વર્ષ ત્રણ લક્ષ સુવર્ણમુદ્રાઓ ખંડણી તરીકે તેની પાસેથી લેવાની શરતે ગોધરાનું રાજ્ય તેને સોંપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું અને તેવી કબૂલાતથી તેને બીજા તમામ યુદ્ધના કેદીઓ સહિત છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

[અપૂર્ણ]

જિંદગી—

આગ—

મોટર—

મરીન કન્ડ્રીકાફ્ટ—

વગેરે વીમા માટે

ધી યુનીવરસલ ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ.

—: હિંદી અગ્રગણ્ય વીમા કંપની :—

વધુ વિગત માટે મળો આ લખો:—

કંચનલાલ વૃજદાસ

જનરલ મેનેજર

હેડ ઓફિસ : યુનીવરસલ ઇન્સ્યુરન્સ બીલ્ડીંગ

સર ફોરબજાર મહેતા રોડ

કોટ, મુંબઈ.

શાખાઓ:—

ચતુર્થજી જીવન :	ધમોલ	કેનીંગ સ્ટ્રીટ
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ	લાહોર	કલકત્તા.

તમારા વીમા

ઈન્ડિઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું.

માંજ ઉતરાવશો.

૦ જિંદગી ૦ આગ ૦ મોટર નેદેશી વહાણવટાનું
કામકાજ કરતી સંપૂર્ણ સ્વદેશી સંસ્થા

પ્રમુખ : સર મથુરાદાસ વિસનજી

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર : શેઠ વિજયસિંગ ગોવીંદજી

૧૯૪૩ ના ઝળકતા આંકડા

ઉધરાવાયેલી થાપણ :	રૂ. ૧૬,૦૦,૧૦૦
ભરપાઈ થયેલી થાપણ :	રૂ. ૭,૦૦,૧૦૦
શેરહોલ્ડરોની જવાબદારી :	રૂ. ૬,૦૦,૦૫૩
પ્રિમિયમ આવક : (૧૯૪૩)	રૂ. ૨૮,૦૧,૦૮૬
રીઝર્વ ફંડ :	રૂ. ૧૬,૦૬,૨૦૩
કુલ અસ્કયામત :	રૂ. ૩૨,૩૨,૮૧૬

હોર્નબી રોડ ફેર્ટ. મુંબઈ.

ધી બામ્બે કો-ઓપરેટિવ ઈન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

નવું કામ (૧૯૪૩)	રૂા. ૩૯,૨૭,૦૦૦ ઉપર
કુલ ચાલુ કામ	રૂા. ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ ,,
લાઈફ ફંડ	રૂા. ૨૨,૭૫,૦૦૦ ,,
કુલ મિલકત	રૂા. ૨૪,૮૮,૦૦૦ ,,

હિંદની અગ્રગણ્ય સહકારી સંસ્થા.

પ્રમુખ : શ્રી. માધવલાલ મકનજી ભટ્ટ
જ. પી.

મેનેજર : શ્રી. જી. એચ. ઠાકોર એમ. એ. (કન્ટાબ)

કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ બિલ્ડીંગ

સર ફિરોજશાહ મહેતા રોડ, કોટ : મુંબઈ.

ઈસ્ટર્ન ફેડરલ યુનિયનની

એક

પોલીસી આપની બધી ભાવી ઉપાધીઓ
દૂર કરશે. આજે જ એક પોલીસી લઈ લ્યો.

નીચેના રથને મળો અગર પૂછો:-

TELE NO
2533

N. A. LAKHIA

આનંદ મેનેજર,

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

ગુજરાતના મુખ્ય ગામોમાં ઉત્સાહી
એ જ નંદા જોઈ એ છીએ.

સંપૂર્ણ સ્વદેશી વીમા કંપની

ધી ઈસ્ટર્ન ફેડરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું.

ઈન્સ્યુરન્સ એ આર્થિક સલામતીનું સં

ધી

જયુપિટર જનરલ ઈન્સ્યુરન્સ

લિમિટેડનામાં રજીસ્ટર્ડ થયેલી

● જિંદગી ● આગ ● હરિયાઈ ● અકસ્
વગેરે દરેક જાતનું વીમાનું કામકાજ કરે

● સત્તાવાર થાપણ	રૂા. ૨,૦૦
● ખડાર કાઢેલી નેજરાયેલી થાપણ	રૂા. ૧,૫૦
● જરૂયાય થયેલી થાપણ	રૂા. ૨૭
● કુલ વધારાની મિલકત	રૂા. ૧,૨૬
● કુલ વધારાનું જિંદગીના વીમાનું	
	કુલ રૂા. ૩૭

ઉપરના આંકડા કંપનીની લોકપ્રિયતા અને કુ
જનતાની મેળવેલી શ્રદ્ધા પુરવાર કરે છે.

હેડ ઓફિસ :

જામીરીઅલ બેંક બિલ્ડીંગ, બેંક સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, રૂ

